



АЛИШЕР
НАВОЙ

ХАШКАРО ЖАМОАТ ФОНДИ

ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ЎЗБЕК НАВОЙШУНОСЛИГИ



Буюк шоир ва мутафаккир, атоқли давлат ва жамоат арбоби Алишер Навоийнинг бебаҳо ижодий-илмий мероси нафақат халқимиз, балки жаҳон адабиёти тарихида, миллий маданиятимиз ва адабий-эстетик тафаккуримиз ривожидида алоҳида ўрин тутди. Улуғ шоир ўзининг шеърий ва насрий асарларида юксак умуминсоний ғояларни, она тилимизнинг беқиёс сўз бойлиги ва чексиз ифода имкониятларини бутун жозибаси ва латофати билан намоён этиб, ер юзидаги миллионлаб китобхонлар қалбидан муносиб ва мустаҳкам ўрин эгаллади.

Жонажон Ватанимиз «Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари» деган бош тамойил асосида тараққиётнинг бутунлай янги босқичига қадам қўйиб, янги Уйғониш даври – Учинчи Ренессанс пойдеворини яратаётган бугунги кунда Алишер Навоийнинг безавол адабий мероси мисолида ўзбек адабиёти ва маданиятини чуқур ўрганиш ва оммалаштириш ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда.

ШАВКАТ МИРЗИЁЕВ

ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕКИСТОН БАДИИЙ АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ
МАДАНИЯТ ВАЗИРЛИГИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚАРО ЖАМОАТ ФОНДИ

ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ЎЗБЕК НАВОИЙШУНОСЛИГИ

ЎТТИЗ ЖИЛДЛИК



ТОШКЕНТ - 2022

ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕКИСТОН БАДИИЙ АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ
МАДАНИЯТ ВАЗИРЛИГИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚАРО ЖАМОАТ ФОНДИ

ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ЎЗБЕК НАВОИ ЦУНОСЛИГИ

ЙИГИРМА ОЛТИНЧИ ЖИЛД

Нодир Рамазонов

АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИДА ФАҚР: ТАЛҚИН ВА ОБРАЗ

Маърифат РАЖАБОВА

АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ ШЕЪРИЙ ДУРДОНАСИ

Назора БЕКОВА

АЛИШЕР НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИДА ҲАМД ПОЭТИКАСИ

*Мир Алишер Навоий таваллудининг
580 йиллиги ҳамда Ўзбекистон Республикаси
давлат мустақиллигининг 30 йиллигига бағишланади*

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ

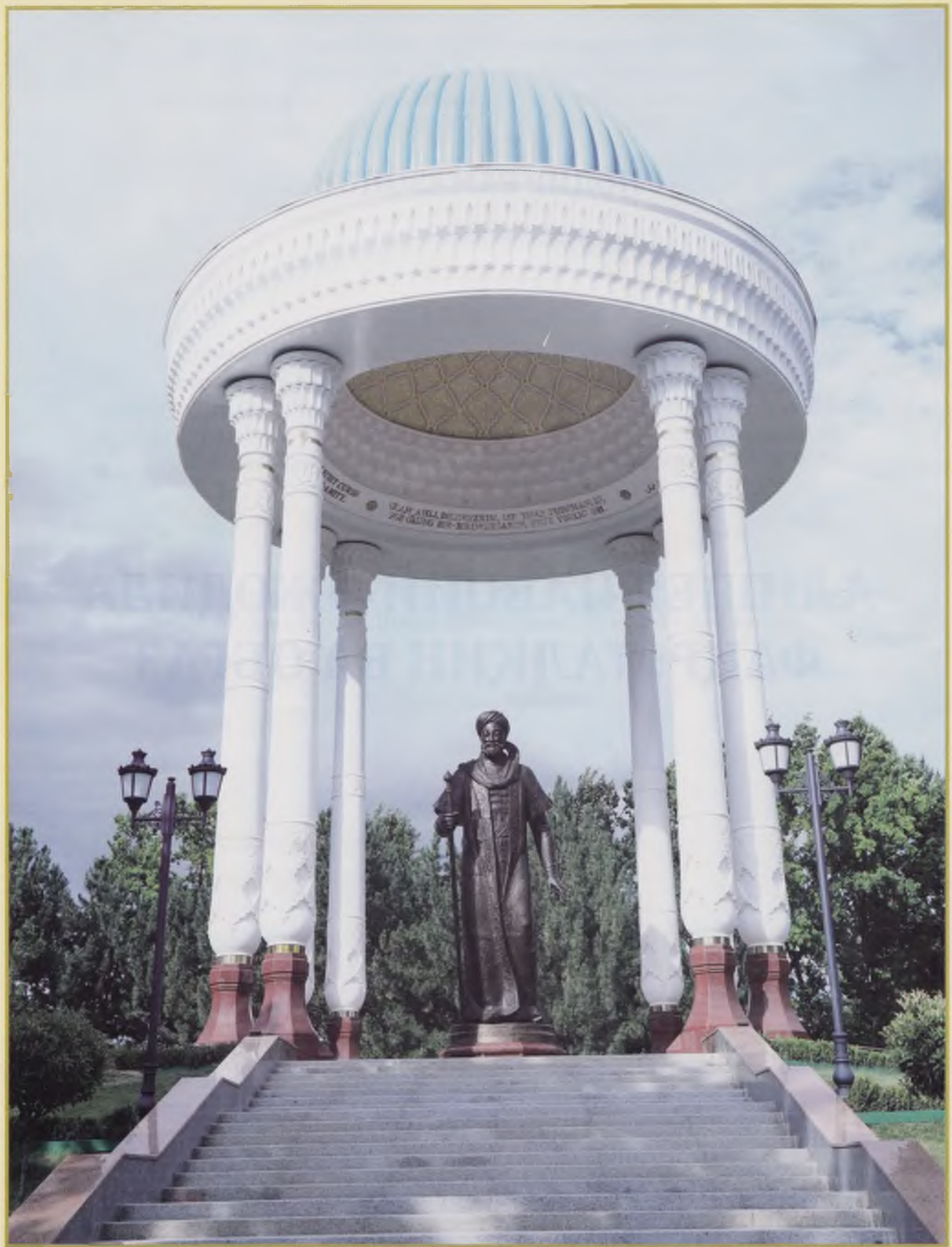
Муслиҳиддин Муҳиддинов, Муҳаммаджон Имомназаров,
Сирожиддин Саййид, Иброҳим Ҳаққул, Шухрат Сирожиддинов,
Баҳром Абдуҳалимов, Мирзо Кенжабек, Жаббор Эшонқул, Нурбой Жабборов,
Афтондил Эркинов, Исажон Султон, Ваҳоб Раҳмонов, Шухрат Ризаев,
Боқижон Тўхлиев, Нусратулло Жумахўжа, Қосимжон Содиқов,
Султонмурод Олим, Каромат Муллахўжаева

ИЖОДИЙ ГУРУҲ

Олимжон Давлатов, Дилнавоз Юсупова, Феруза Тўрахўжаева, Акмал Фармонов,
Диёра Абдужалилова, Ирода Эшонхонова, Орифжон Олимжанов

НОДИР РАМАЗОНОВ

**АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИДА
ФАҚР: ТАЛҚИН ВА ОБРАЗ**



КИРИШ

Жаҳон адабиётшунослигида диний-фалсафий, ижтимоий-фалсафий таълимотлар ва бадий адабиёт ўртасидаги ўзаро ички алоқа ва муносабатларни бирламчи манбалар асосида ўрганиш, бадий адабиётнинг ғоя, мавзу, рамз ва символлар билан бойишида диний-фалсафий таълимотлар ўрнини белгилаш муҳим илмий-назарий ва амалий аҳамият касб этади. Бу ижтимоий-фалсафий таълимотларни бадий адабиёт билан яхлит бир бутунликда олиб қараш, сўз санъати имкониятларидан фойдаланган ҳолда умуминсоний муаммо ва мавзуларни чуқур ва ҳар томонлама англаш ва кенг жамоатчиликка етказиш имконини беради.

Дунё адабиётшунослигида тасаввуф ва Шарқ мумтоз адабиёти муаммоларини фундаментал тадқиқ қилиш бир неча асрлик тарихга эга бўлиб, чет эл шарқшунослигининг марказида бўлиб келган масалалардан бири ҳисобланади. Бу эса Шарқ, ўзбек мумтоз адабиёти ни янги маълумотлар билан кенгайтириш, янги қараш ва таҳлиллар билан бойитишга хизмат қилиши шубҳасиз. Жумладан, Алишер Навоий ҳаёти, ижтимоий фаолияти ва ижодий меросини қадимий манбалар ёрдамида тадқиқ этиш, шоир ижодининг ўзбек адабиёти тарихида тутган ўрни борасида бир қатор илмий ишлар олиб борилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 19 октябрдаги “Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида тўғрисида” ги ПҚ-4865-сон Қарори ва ундан жой олган кенг чора-тадбирлар дастури навоийшуносликни янги босқичга олиб чиқди десак муболаға бўлмас.

Навоий яшаган даврда тасаввуф ва у билан боғлиқ қарашлар ижтимоий ҳаётнинг муҳим бир маърифий, ахлоқий, тарбиявий категорияларини белгилаб берувчи таълимот ҳисобланган. Шундай экан, шоир ижодини бу таълимотдан ажратиб ўрганишга ҳаракат қилиш мутлақо нотўғридир. Бинобарин, совет даврида Алишер Навоий ижодини ўрганиш билан боғлиқ йўл қўйилган энг катта камчилик, бу – шоир ижодини тасаввуф таълимотидан айри ҳолда тадқиқ этишга уринилгани ва ёки унинг ижодидаги мазкур таълимот ўрнини бутунлай инкор этиш йўлидан борилганидир. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда тасаввуф таълимотининг муҳим бир тушунчаси ҳисобланган фақр масаласи ҳам бу улкан адабий мероснинг, айтиш мумкинки, шу пайтгача етарли ўрганилмаган мавзуларидан бири ҳисобланади.

XI-XV асрларга оид тасаввуфий манбаларда фақр ва унинг тасаввуф таълимотида тутган ўрни атрофлича тадқиқ этилган. Бундай манбалар сирасига Хужвирийнинг “Кашф ул-маҳжуб”, Абулқосим Қушайрийнинг “Табақоти суфия”, Муҳаммад Порсонинг “Таҳқиқот”, Абу Ҳафс Умар Сухравардийнинг “Авориф ул-маориф”, Муҳаммад бин Мунавварнинг Шайх Абу Саид Абулхайрга бағишланган “Асрор ут-тавҳид”¹ сингари асарларини киритиш мумкин.

Замонавий адабиётшуносликда эса фақр ва унинг Навоий ижодидаги ўрни масаласини ўрганишга киришиш айтиш мумкинки, ўтган асрнинг 20–30 йилларига тўғри келади. Бу

¹ Қаранг: Абулҳасан Али бин Усмон бин Абу Али ал-Жуллобий ал-Хужвирий ал-Ғазнавий. Кашф ул-маҳжуб. Ба саъй ва эҳтимом ва тасҳиҳи марҳуми мағфуру мабрур Валентин Жуковский. – Л., 1926; Қушайрий А. Рисолаи Қушайрий. – Истанбул, 1991. – Б. 445 (турк тилида); Хожа Муҳаммад Порсо. Таҳқиқот. ЎзР ФА ШИ. 1411 рақамли қўлёзма; Абу Ҳафс Умар Сухравардий. Авориф ул-маориф. – Миср: Ал-мактабат ут-тижорият ул-кабир. Санасиз; Муҳаммад бин Мунаввар. Асрор ут-тавҳид фи мақомоти Шайх Абу Саид. – Спб., 1899.

хусусда 20-йиллар охирида яратилган профессор Абдурауф Фитратнинг Аҳмад Яссавий ижодидаги фақрни ўрганиш билан боғлиқ “Яссавий ким эди?”, “Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар”¹ сингари мақолаларини санаб ўтиш мумкин. Шунингдек, ўтган аср 30-йилларида бу масалага Е.Э.Бертельс ҳам ўзининг “Навоий ва Жомий”, “Тасаввуф ва тасаввуф адабиёти” асарларида² тўхталган.

Мустақиллик йилларига келиб Ўзбекистонда Алишер Навоий ижодини ўрганиш янги босқичга қадам қўйди, десак янглишмаган бўламиз. Дарҳақиқат, ўтган йиллар давомида шоир ижоди бутунлай бошқача кўз-қараш асосида ўрганилмоқда. Бунинг натижалари эса миллий маънавиятимизни юксалтиришга, айниқса, ёш авлодни юксак инсонпарварлик ғоялари асосида тарбиялашга хизмат қилмоқда. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев бу масалага жиддий эътибор қаратиб: “Алишер Навоий бобомиз хотирасига ҳурмат-эҳтиром кўрсатиш, ул зотнинг табаррук меросини ўрганиш, ёш авлодимизга безавол етказиш лозим”³, дея буюк шоиримиз ижодига юксак баҳо берди. Алишер Навоий ижодини замонавий адабиётшуносликда ўрганилиши борасидаги илк одимлар ўтган аср бошларида ўзбек жадид зиёлилари томонидан ташланган. Аммо ўз даврида шахдам қадамлар билан бошланган бу хайрли иш коммунистик мафкура қаршилиги туфайли сусайди. Натижада, кўп соҳаларда бўлганидек, Алишер Навоий ижодини ўрганишга ҳам ўзига хос чекловлар жорий этилди. Шундай бўлса-да, коммунистик мафкура ҳукмронлик қилган 70 йил мобайнида навоийшуносликда А.Фитрат, С.Айний, В.В.Бартольд, Е.Э.Бертельс, А.Н.Самойлович, П.Шамсиев, А.Ҳайитметов, А.Ҳожиаҳмедов, А.Абдуғафуров сингари ўзбек, рус олимлари томонидан салмоқли ишлар амалга оширилди. Бундан кўз юмиш мумкин эмас. Аммо, совет даврида бу улуғ шоир ижодининг айнан миллий менталитетимиз билан боғлиқ анъаналаримиз, қадриятларимиз, ислом дини, қолаверса, шу заминда вужудга келган таълимотлар билан боғлиқ жиҳатлари ўрганилмади ва ёки уларга кам эътибор қаратилди.

Замонавий ўзбек адабиётшунослигида Навоий ижодида фақр масаласини ўрганишга нисбатан қизиқиш кучайди. Бу йилларда Н.Комилов, И.Ҳаққулов, С.Рафиддинов, А.Абдуқодиров сингари олимларнинг мақола ва монографияларида бу хусусда фикрлар билдирилган⁴. Бироқ ҳозирга қадар Алишер Навоий ижодида фақр масаласи мумтоз адабиётшуносликда ҳам, замонавий адабиётшуносликда ҳам кенг қўламда махсус ўрганилган эмас.

Шу сабабли ҳам мазкур монографиянинг мақсади Алишер Навоий ижодида фақр маслаги ва фақир образи масалаларини миллий истиқлол мафкураси ва бугунги адабиётшуносликдаги янгича қарашлар нуқтаи назаридан яхлит монографик аспектда тадқиқ этиш ва унинг аҳамиятини кўрсатиб беришдан иборат.

Бунинг учун қуйидаги вазифаларни ҳал этиш кўзда тутилади:

¹ Фитрат. Аҳмад Яссавий / Яссавий ким эди? – Т.: Халқ мероси нашриёти, 1994. – Б. 18–33; шу муаллиф. Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар / Яссавий ким эди. – Т.: Халқ мероси нашриёти, 1994. – Б. 33–38.

² Бертельс Е.Э. Навои и Джами. Избр. труды. Том 4. – М., 1965. – С. 214; Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. Избр. труды. Том 3. – М., 1965. – С. 37–38.

³ Шавкат Мирзиёев. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Т.: Ўзбекистон НМИУ, 2017. – Б. 113.

⁴ Қаранг: Комилов Н. Тасаввуф ёхуд комил инсон ахлоқи. 1-китоб. – Т.: Ёзувчи, 1996; шу муаллиф. Тасаввуф. Тавҳид асрори. 2-китоб. – Т.: Ёзувчи, 1999; Ҳаққулов И. Шеърят руҳий муносабат. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1990; шу муаллиф. Тасаввуф ва шеърят. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1991; шу муаллиф. Ирфон ва идрок. – Т.: Маънавият, 1998; Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. – Т.: Фан, 1995; Абдуқодиров А. Навоий ва нақшбандийлик. – Ҳўжанд, 1994; Абдуқодиров А. Тасаввуф ва Алишер Навоий ижодиёти: Филол. фан. д-ри. ...дисс. – Т., 1998.

XI–XV асрларга оид манбалардаги фақр маслагига ва унинг жамият ҳаётида тутган ўрнига доир масалаларни ўрганиш, Алишер Навоий яшаган муҳитда фақрнинг маънавий-ахлоқий категория сифатидаги ўрни ва ролини кўрсатиб бериш;

Навоийгача яшаб, форсий ва туркий тилда ижод этган шоирлар ижодида фақир образининг яратилиши ва мазкур образнинг улар ижодида тутган ўрни, ушбу масаланинг Навоий бадиий мероси, хусусан, унинг лирик ва лиро-эпик асарларида тутган ўрнини белгилаш;

Навоий лирик асарларида учрайдиган фақир образининг Навоий лирикасида тутган бадиий-эстетик мавқеини аниқлаш;

фақир образининг Навоий лирикасидаги подшоҳ, зоҳид ва дунё образлари билан ўзаро алоқадорлигини ўрганиш орқали тасаввуф ва бадиий адабиёт масаласини ёритиш;

Алишер Навоий “Хамса” сига кирган “Фарҳод ва Ширин”, “Садди Искандарий”, “Сабъаи сайёр”, “Ҳайрат ул-аброр” дostonлари қаҳрамонлари яратилишида фақрнинг роли билан боғлиқ ўринлар орқали шоир ижодида фақрнинг бадиий-эстетик идеал сифатидаги ўрнини кўрсатиш;

Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” дostonидаги ҳикоятларда келтирилган Шайх Санъон, Шайх Абулаббос қассоб Омулий, Шайх Баҳоуддин Нақшбанд сингари тасаввуф шайхлари образларининг фақр билан боғлиқликдаги бадиий-эстетик функциясини белгилаш.

Олиб борилган кузатиш ва тадқиқотлар давомида қуйидаги масалаларга алоҳида аҳамият қаратилган, жумладан:

– тасаввуф таълимотида фақр – Ҳаққа етишга монелик қиладиган барча тўсиқлар (ўзлик, кибру ҳаво, манманлик, нафс талаблари, мол-мулк ва мансаб-жоҳ орзуси ва ҳок.)дан кечиб, кўнгилни Ҳақ назаргоҳига айлантириш эканлиги далилланган;

– тасаввуф тариқатларида фақр мақомлардан бири сифатида камолотнинг асосий йўли, солиқни тарбиялашдаги асосий восита, ундан кўзланган асосий мақсад эса “урвай вусқо” (“мустаҳкам тутқич”) – Қуръон кўрсатмаларига амал қилиш, мутобиъат – пайғамбар суннатига боғланиш эканлиги далилланган, фақр шарият ва тариқатни ўзаро боғлашга хизмат қилганлиги исботланган;

– фақр лирик асар мавзуси, мотиви, образлари шаклланишида иштирок этувчи муҳим таркибий компонент сифатида бадиий матнда *ўзлик*, *шукр*, *ризо*, *таваккул*, *сабр*, *қаноат*, *ирфон*, *фано* сингари тасаввуфий тушунчаларни ифодаладиган истилоҳлар билан айниқса фаол муносабатга киришиши асосланган;

Навоий лирикасида фақир образи подшоҳ (шоҳ), дунё ва зоҳид образлари билан контраст алоқадорликда тасвирланганлиги, фақир образи яратилган байтлар мақтаъ ёки мақтаъдан битта олдин келган байтларга тўғри келиши шоир лирикасида услуб ва бадиий метод билан боғлиқлиги далилланган;

“Садди Искандарий” дostonида фақрнинг шоҳлик билан боғлиқликда талқин этилиши, “Лисон ут-тайр” даги Шайх Санъон образи тасвирида камолотнинг фақр орқали асосланиши ушбу дostonларда фақр функционал жиҳатдан асар концепцияси, бадиий ғоясини шакллантирувчи, унга йўналиш берувчи масала сифатида қаралганлигини кўрсатиши исботланган.

Қуйидагиларни муаллиф тадқиқотнинг амалий натижалари сифатида кўради:

XI–XV асрларга доир манбалардаги фақр маслагига ва унинг жамият ҳаётида тутган ўрнига доир масалаларни ўрганиш Алишер Навоий яшаган муҳитда фақрнинг маънавий-ахлоқий категория сифатида тутган ўрни ва ролини тушуниш имконини беради;

Навоийгача яшаб, форсий ва туркий тилда ижод этган шоирлар ижодида фақир образининг яратилиши ва улар ижодида тутган ўрнини ўрганиш, ушбу масаланинг Навоий бадиий мероси, хусусан, унинг лирик ва лиро-эпик асарларида тутган ўрнини белгилаш учун асос бўлади;

Навоий лирик асарларида учрайдиган фақир образини талқин ва таҳлил этиш фақир образининг Навоий лирикасида тутган бадиий-эстетик мавқеини аниқлаш имконини беради;

фақир образининг Навоий лирикасидаги подшоҳ, зоҳид ва дунё образлари билан ўзаро боғлиқлигини таҳлил этиш тасаввуф таълимотининг ижтимоий-сиёсий ҳаётда тутган ўрнини янада чуқур тушунилишига олиб келади;

Алишер Навоий “Хамса” дostonлари қаҳрамонларининг яратилишида фақрнинг роли билан боғлиқ ўринлар шоир ижодида фақрнинг бадиий-эстетик идеал сифатидаги родини кўрсатиш имконини беради;

Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” дostonидаги ҳикоятларда келтирилган Шайх Санъон, Шайх Абулаббос қассоб Омулий, Шайх Баҳоуддин Нақшбанд сингари тасаввуф шайхлари образларини фақр билан боғлиқликда тасвирлаш фақр масаласининг бадиий адабиёт ва тасаввуф таълимотидаги ўрнини белгилашга хизмат қилади.

Монография давомида олиб борилган тадқиқот натижалари илмий ва амалий нуқтаи назардан тасаввуф ва бадиий адабиёт масалалари, тасаввуфий ғоя, образ ва рамзларнинг бадиий асардаги функцияси муаммолари, ўзбек адабиёти тарихи, хусусан, навоийшунослик масалалари бўйича янги тадқиқотларнинг яратилишида илмий-назарий асос бўлиб хизмат қилади деб умид қиламиз.

1-БОБ. XI-XV АСРЛАРГА ОИД ТАСАВВУФИЙ МАНБАЛАР, НАВОИЙ САЛАФЛАРИ ИЖОДИ ХАМДА ЗАМОНАВИЙ АДАБИЁТШУНОСЛИКДА ФАҚР ТАЛҚИНИ

1.1. XI-XV АСРЛАРГА ОИД ТАСАВВУФИЙ МАНБАЛАР ВА ЗАМОНАВИЙ АДАБИЁТШУНОСЛИКДА ФАҚР ТАЛҚИНИ ХАМДА УНГА МУНОСАБАТ МАСАЛАСИ

1.1.1. XI-XV АСРЛАРГА ОИД ТАСАВВУФИЙ МАНБАЛАРДА ФАҚР ТАЛҚИНЛАРИ

“Фақр” атамаси фалсафий-ахлоқий тушунча мазмунида Шарқ диний, фалсафий, тасаввуфий, бадий адабиётида кенг қўлланилган. Бу сўз арабча бўлиб, унинг луғавий маъноси “қашшоқ”, “йўқсил” демак¹. Шунингдек, форс-тожик, ўзбек ва турк тилларининг изоҳли луғатларида “фақр”, асосан, моддий бойликка эгалик ёки эга эмаслик нуқтаи назаридан шарҳланиб, “фақир”нинг камбағал, қашшоқ, ночор, муҳтож, йўқсил маъноларига эга эканлиги айtilган. Масалан, “Ғиёс ул-луғот”да “Фақир – ҳеч нимаси йўқ, бениҳоя муҳтож, мискин”² сифатида шарҳланган бўлса, “Фарҳанги забони тожикий”даги шарҳга кўра **фақир**: 1) камбағал, қашшоқ, ночор, муҳтож; “ғаний”нинг акси; 2) тиланчи, гадо; 3) камина, мен (хоксорлик юзасидан) маъноларига эгадир³. “Туркча сўзлик”да бу сўзнинг: 1) йўқсил, муҳтож; 2) заволли, камчиликли; 3) керакли миқдордан оз; 4) “мен” ўрнига камтарлик учун қўлланиладиган калима маъноларига эгалиги айtilган⁴. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да “фақир”га “1 Моддий жиҳатдан ночор, камбағал, қашшоқ; муҳтож; 2 эск. Биринчи шахс ўрнида ёки “мен”, “биз” олмошлари билан биргаликда ишлатилиб, сўзловчининг камтарлик қилаётганини ифодалайди”⁵, дея шарҳ берилган.

Фақрга қизиқишнинг кучайиши ва кенгайиб бориши кейинчалик унинг истилоҳий маъно-моҳият касб этиши билан боғлиқдир. Истилоҳий маънода фақр нима? Фақр – тасаввуфда фанодан кейинги юқори босқич, яъни тасаввуф йўли (тариқат)ни тутган солиқ талаб, ишқ, маърифат, истиғно, тавҳид, ҳайрат, фақр водийларидан кейин охирги – фано водийсига етиб келади. Бу эса комиллик даражаси демакдир. Кўринадики, фақр ҳақиқати-га етмоқ, аслида, қарийб комиллик даражасига етмоқдир.

“Қуръон”да банданинг яратувчи олдида йўқсил эканлиги ифодаланиб, фақр банданинг, бойлик эса яратувчининг сифати эканлиги уқтирилган: “Эй инсонлар! Сизлар Аллоҳга муҳтождирсизлар. Аллоҳнинг ўзигина (барча одамлардан) беҳожат ва (барча) мақтовга лойиқ зотдир” (“Фотир” сураси, 15-оят)⁶.

Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в) нисбат берилган “Ал-фақру фахрий” (“Фақирлик менинг фахримдир”) ҳадисида ҳам фақр “Қуръон”даги мазмунга ҳамоҳанг маъноларни ифодалайди. Унга кўра, фақрнинг фахрлигига сабаб банданинг Аллоҳга доимий муҳтожлигини билдириб, яратувчининг қудрати, бинобарин, улуғлигини ифодалашидадир.

Тасаввуф аҳли бир овоздан **الفقر فخرى** (“Ал-фақру фахрий”)ни ҳадис дейдилар ва пайғам-

¹ Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. – М., 1977. – С. 775.

² Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёс ул-луғот. Ҷ.1. – Душанбе, 1988. – С. 115.

³ Фарҳанги забони тожикий. Т.2. – М., 1969. – С. 428.

⁴ Türkçe sözlük. J.I. – Ankara, 1988. – S. 486.

⁵ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Ж. 4. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2008. – Б. 336.

⁶ Қуръони Карим. Таржима ва изоҳлар муаллифи А.Мансур. – Т., 1992. – Б. 399.

барга нисбат берадилар, аммо уни ҳадис эмас дегувчилар ҳам бор. Масалан, Ибн Таймийя “Ал-фақру фахрий” ҳадис эмас, балки мавзӯотдир дейди¹. Яъни унинг фикрича, “Ал-фақру фахрий” пайғамбар ҳадиси эмас, балки унинг саҳобалари ёки бирор машҳур дин олими томонидан айтилган мавъиза, панд-насиҳат, ҳикматли сўздир. Савол туғилади: “Ал-фақру фахрий” ҳадисми ёки ҳикматли сўз? Бизнингча, ушбу масалага ойдинлик киритиш учун Алишер Навоийнинг ўз иқрорига мурожаат қилиш ва унинг бу хусусдаги тўхтаи орқали масалага ойдинлик киритиш муҳимдир. Алишер Навоий “Тухфат ул-афкор” да ёзади:

*Раҳ суи Ҳақ беҳад, аммо ҳаст ақриб роҳи фақр,
Баҳри онк-“Ал-фақру фахри” гуфтаи пайғамбар аст².*

(Мазмуни: Ҳаққа олиб борадиган йўллар беҳад кўп, аммо фақр шу йўлларнинг энг яқинидир, чунки пайғамбар “Фақирлик менинг фахримдир” деди).

Ёки “Хазойин ул-маоний” даги қитъаларидан бирида унинг:

*Поя мундин бийик ўлмаски, рисолат хатми,
Фақрнинг нисбатида фаҳрға қилди тасдиқ³, –*

сингари эътирофига дуч келамиз. Ушбу эътирофга кўра, “поя” – инсон эришиши мумкин бўлган мақом, даража фақрдан улуғ, аъло бўлиши мумкин эмас, чунки “рисолат хатми” – Муҳаммад (с.а.в) пайғамбар фақрнинг фахр эканлигини тасдиқлади (ёки “Фақирлик менинг фахримдир” деди). Рисолат келтирган барча элчиларни хотималаган хотимат ул-анбиёнинг фақрни фахр деб билиши, Навоий эътирофича, фақрнинг юксак мақомлигига далолат қилмоқда.

Маълум бўладики, Навоий “Ал-фақру фахрий”ни ҳадис деб билган ва шу нуқтаи назардан унга ёндашган.

Навоий ижодидаги фақир образини ўрганиш учун фақрнинг Шарқ халқлари фалсафий, ахлоқий, эстетик тафаккурида тутган ўрнини белгилаб олиш муҳимдир. Бунинг учун эса фақр ҳақидаги тасаввуф таълимоти намояндалари қарашларини, қолаверса, Навоий ўқиган, илҳомланган ва ижодий таъсирланган манбаларни ўрганиш ҳамда ўша манбалардан келиб чиқиб Навоийнинг фақр борасидаги қарашларига ёндашиш тўғридир. Навоий дунёқарашини текширишда бундай манбалар ролини ўз вақтида Е.Э.Бертельс ҳам қайд этиб ўтган эди⁴.

Навоий бир қатор насрий, илмий-тарихий, биографик ва эпик асарларида ўзи ўқиган китобларни санаб ўтади. Улуғ мутафаккир қайд этган муҳим эътирофлар, айниқса, унинг “Хамсат ул-мутаҳаййирин” ва “Насойим ул-муҳаббат” сингари асарларидан ўрин олган.

¹ Қаранг: Феруззонфар, Бадиъуззамон. Аҳодиси “Маснавий”. – Техрон: Донишгоҳи Техрон, 1334 ҳ.ш. – С. 23 (форс тилида).

² Алишер Навоий. Ситтаи зарурия. Тухфат ул-афкор. Нашрга тайёрловчи Ҳ.Сулаймон / Адабий мерос (Ҳужжат ва тадқиқотлар). 1-китоб. – Т., 1968. – Б. 260.

³ Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний: Наводир уш-шабоб. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т.4. – Тошкент, 1989. – Б. 513. Ушбу кўптомликнинг 3-томи “Ғаройиб ус-сиғар” (Тошкент, 1988), 5-томи “Бадоеъ ул-ва-сат” (Тошкент, 1990), 6-томи “Фавойид ул-кибар” (Тошкент, 1990) девонларидир. Тадқиқот учун мисоллар ушбу нашрдан олиниб, бундан кейин иқтибос олинган матн парчаси остида фақат девон номи қисқартирилган ҳолда ва саҳифаси (қавс ичида) кўрсатиб борилади.

⁴ Қаранг: Бертельс Е.Э. К вопросу о мировоззрении Навои / Бертельс Е.Э. Навои и Джами. Избр. тр. Том 4. –М., 1965. –С. 447-449.

Масалан, у “Хамсат ул-мутаҳаййирин”да Жомий раҳбарлиги остида “Лавоеҳ”, “Лавомеъ”, “Шарҳи рубоийёт”, “Ашиъа ул-ламаот”, “Нафаҳот ул-унс”, “Шавоҳид ун-нубувват”, Хожа Муҳаммад Порсонинг “Қудсия”, Фаҳриддин Ироқийнинг “Ламаот”, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг “Рисолаи волидия”, Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг “Илоҳийнома”си каби фалсафий-тасаввуфий асарларни ўқиганлигини айтади¹. Ушбу асарлар, уларнинг моҳияти ва Навоий ижодига кўрсатган ғоявий, ирфоний, бадий таъсирлари масалалари А.Абдуқодировнинг “Навоий ва нақшбандийлик” рисоласида батафсил ёритилган².

“Насойим ул-муҳаббат”да эса жами 100 дан ортиқ китоб номлари зикр этилган бўлиб, улар орасида Хужвирийнинг “Кашф ул-маҳжуб”, Қушайрийнинг “Рисолаи Қушайрий”, Суламийнинг “Табақот ус-суфия”, Абдуллоҳ Ансорийнинг “Манозил ус-соирин”, Муҳаммад бин Мунавварнинг “Асрор ут-тавҳид”, Абу Исҳоқ Деҳлавийнинг “Асрор ул-авлиё” асарларини алоҳида санаб ўтиш мумкин³.

Абулҳасан Али бин Усмон Хужвирий (ваф. тахм. 467/1074) ўзининг “Кашф ул-маҳжуб” асарида фақрга махсус икки боб ажратади. Уларнинг бири “Боб ал-фақр” деб номланган бўлса, иккинчиси “Ал-боб ул-ихтилофаҳум фил-фақр вал-суфувват” (“Фақирлар ва сўфийлар орасидаги ихтилофлар боби”) деб номланган. “Фақр боби”да у ёзади: “Билгилки, Аллоҳ йўлида фақирлик улуғ мартабадир ва дарвешлар юксак қалб эгаларидирлар. Расул (с.а.в) фақрни ихтиёр қилди ва дедиким, Аллоҳим, мени мискин сифатида яшат, мискин ўлароқ ўлдир ва маҳшар кун мискинлар орасида тирилтир”⁴.

Хужвирий фақр маслагининг ибтидосини пайғамбар масжиди ва аҳли суффа билан боғлайди. Унингча, дунёнинг барча ҳою ҳавасларидан кечиб, худо ва пайғамбар ризолигини истаб, туну кун масжиди набавияда зикру ниёз билан машғул бўлган аҳли суффа фақр маслагининг тамал тошини қўйган жамоадир: “Худованд таоло фақрга улуғ мартаба ва даража ато этди ва фақирларни ушбу даражаю мартабанинг эгаси қилди. Улар зоҳирий ва ботиний асбоб (яралмиш, ҳосила)ни тарк этиб ўз назарларини мусаббиб (сабабчи, Аллоҳ)га қаратдилар, натижада уларнинг фақрлари фаҳрга айланди”⁵. Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, Хужвирийнинг ушбу қарашини ҳадислар ҳам тасдиқлайди. Масалан, “Саҳиҳи Бухорий”да шундай ҳадис ривоят қилинади: “Анас разияллоҳу анҳу қуйидаги ҳадисни келтирадилар: “Ақл қабиласидан бир жамоа кишилар Жаноб Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳузурларига келди, улар Масжид ун-Набий супасида яшаб турганди. Абдурраҳмон ибн Абу Бакр: “Супада яшовчи кишилар **фақирлар** (таъкид бизники – Н.Р.) эрди”, – дейди”⁶. Шарқшунос Г.М.Керимов ёзади: “Маълумки, илк сўфий-зоҳидлар бойликдан нафратланардилар ва фақрни афзал билардилар”⁷. Муаллиф юқоридаги ҳадисни келтириб, уларни “сўфий” деб атардилар, бир гуруҳ олимлар тасаввуфнинг пайдо бўлиши ва “тасаввуф” истилоҳининг этимологиясини ушбу жамоа ва “суффа” сўзи билан боғлайдилар, дейди⁸.

¹ Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. МАТ. 20 томлик. 15-том. Тошкент, 1999. –Б. 72-73.

² Қаранг: Абдуқодиров А. Навоий ва нақшбандийлик. – Хужанд, 1994. – Б. 41–68.

³ Қаранг: Рамазонов Н. “Насойим ул-муҳаббат” ва унинг манбалари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2001. №1. –Б. 14-19.

⁴ Абулҳасан Али бин Усмон Хужвирий. Кашф ул-маҳжуб. Форсий илмий-танқидий матн, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи В.А.Жуковский. –Л., 1926. –Б. 21.

⁵ Ўша жойда.

⁶ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Ал-Бухорий. Ҳадис: 4 китоб. 1-к. Ал-жомий ас-саҳиҳ (Ишонарли тўплам). –Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1991. –Б.133

⁷ Керимов Г.М. Аль-Газали и суфизм. –Баку: Элм, 1969. –С.32.

⁸ Ўша жойда.

Ҳужвирий фақрни таснифлар экан, *расмий* ва *ҳақиқий* фақр мавжудлигини қайд этади. Унингча, *расмий фақр* киши ихтиёридан ташқари бўлган қашшоқлик, камбағаллик, ночорлик, *ҳақиқий фақр* эса фақирлик йўлини ихтиёрий равишда тутишдир: “Ул кишиким, расмий фақр эгаси бўлди, фақирликнинг фақат суратини кўрди, фақир исмигагина эга бўлди, аммо мақсадга ета олмади ва ҳақиқатдан узоқлашди. Ул кишиким, фақр ҳақиқатини топди мавжудотдан юз бурди, фанои кулдан ўтиб, бақои куллга эришди”. Ҳужвирий ҳақиқий фақирни таърифлаб ёзади: “Ҳақиқий фақир ул кишиким, унинг ҳеч нарсаи бўлмагай ва ҳеч нарсадан унга халал бўлмагай. Дунё асбобининг мавжудлиги унинг ғанийлигига сабаб эмас ва мавжуд эмаслиги муҳтожлигининг боиси эмас. Дунё асбобининг буду нобудлиги фақирнинг қаршисида бир сондир, балки нобудлигидан кўпроқ хурсандроқдир. Чунки машойихлар дарвешки, неча тангдастроқдир – ҳол анга зиёдароқдир, демишлар. Сабаби дарвеш кўлидаги молининг миқдорича ўз кўлини банд этади: кўп бўлса – кўпроқ, кам бўлса – камроқ”¹. Ҳужвирийнинг қарашича, Ҳақ дўстларининг тирикчилиги Ҳақнинг яширин лутфи ва илҳомбахш асрори туфайлидандир, дунёи ғаддор ва саройи фужжор туфайлидан эмас. Дунё матоъи ризо йўлидан қайтаргувчидир. Ривоят қилишларича, дейди у, бир дарвеш подшоҳ билан суҳбатлашар эди. Подшоҳ унга ҳожатинг бўлса айтким, раво айлагум деди. Дарвеш дедик, мен ўз бандаларим бандасидан ҳожат раво кўрмасман. Подшоҳ ундан, бу нима деганинг, деб сўради. Дарвеш жавоб бериб айтдики, менинг икки бандам борки, улар сенинг худоингдурлар: бири ҳирс ва яна бири беҳуда хаёл².

Абулҳасан Ҳужвирийнинг устози Абулқосим Қушайрий (ваф. 465/1073)нинг айтишига кўра эса: “Соликни Аллоҳга восил этадиган йўллар кўкдаги юлдузларнинг сонидан ҳам кўп эди. Энди ўша йўллардан фақат фақр қолди, зотан йўлларнинг энг тўғриси ҳам шудир”³. Яна унинг эътирофича, “Фақр – авлиёнинг шиори ва асфиё (сўфийлар)нинг ҳалоллиги (ҳиллияти)дир. Ҳақ субҳонаҳу ўз хос бандалари, атқийё ва анбиёга фақрни ихтиёр этди ва фақирлар қалбини ўз асрори нуридан мунаввар айлади. Шунингдек, Ҳақ халқни фақирлар воситасида кўриб, уларнинг баракотидан инсонларнинг ризқини зиёда қилди. Фақирлар Аллоҳнинг собир бандалари бўлиб, улар қиёмат куни Ҳазрати Набий (с.а.в)дан хушхабар эшитгайлар”⁴.

Машҳур сўфий ва тасаввуф олими Абу Наср Саррож “Ал-лумаъ” асарида фақрни “шариф мақом” сифатида тилга олади ва Иброҳим бин Аҳмад ал-Хавоснинг қуйидаги эътирофини келтиради: “Фақр – улуғлик ридоси, пайғамбарлар либоси, солиҳлар ёпинчиғи, тақводорлар тожи, мўъминлар зийнати, орифлар ғанимати, итоатлилар кўрғони, муридлар инъоми, ҳасанотлар муаззами, даражаларнинг юксаги, жабборнинг ризоси, улуғлар ва валийларнинг кароматидир”⁵.

“Ал-лумаъ”да фақирлар уч табақага бўлиб тасниф қилинган. Биринчи табақа фақирларнинг шундай жамоасики, улар дунё молидан ҳеч нарсага эга эмаслар, на зоҳирда, на ботинда бирор нарса талабида бўлмайдилар, агар уларга бирор нарса берилса олмайдилар ва бу муқарраблар мақомидир. Иккинчи табақага мансуб фақирлар бирор нарсанинг эга-

¹ Абулҳасан Али бин Усмон Ҳужвирий. Кашф ул-махжуб. Форсий илмий-танқидий матн, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи В.А.Жуковский. –Л., 1926. –Б.23.

² Ўша жойда.

³ Қушайрий А. Рисолаи Қушайрий. –Истанбул, 1991. –Б.445.

⁴ Ўша жойда, 440-бет.

⁵ Ал-Саррож ат-Тусий, Абу Наср. Ал-лумаъ фит-тасаввуф. Нашрга тайёрловчи Р.Никольсон. Лейден: Брилл, 1914. –Б. 47-48 (араб тилида).

си эмаслар, ҳеч кимдан ҳеч нарса сўрамайдилар, талаб қилмайдилар, бироқ уларга бирор нарса берилса оладилар. Саҳл бин Абдуллоҳ дейдики: Фақири содиқ улким, сўрамағай ва рад этмағай ва ғамламағай. Бу сиддиқлар мақомидир. Учинчи табақа фақирлар ҳеч нарса-нинг эгаси эмаслар, бироқ бирор нарсага эҳтиёж сезсалар тариқат аҳлидан бўлган баъзи биродарларга ўз эҳтиёжлари юзасидан мурожаат қилишдан тортинмайдилар. Бу фақрдаги содиқлар мақомидир.

Яна бир тасаввуф олими Исмоил бин Муҳаммад Мустамалий Бухорий “Шарҳи таъарруф” асарида фақр масаласига муфассал тўхталади. У ёзади: “Билгилки, фақр улуғ асослардандир ва бу тоифа (суфийлар – Н.Р.) мазҳабининг асоси фақрдир. Фақрнинг асоси ниёзмандлик ва банда ҳеч бир ҳолатда ниёзмандликдан холи эмас, чунки бандалик молик (эга, хўжайин) бўлмасликдир ва ҳар кимки молик эмас мамлук (қул, тобе)дир, бинобарин, мамлук ўз моликига доим муҳтождир. Ғанийлик Ҳақнинг сифати ва ҳақиқатидир, фақирлик эса халқнинг сифати ва ҳақиқатидир. Банда агар бутун дунё эгаси бўлганда ҳам камбағалдир; Ҳақ агар барча оламлар йўқ бўлганда ҳам ғанийдир, чунки ғанийлик Ҳақнинг ўзлиги (зотий сифати)дир ва фақирлик банданинг ўзлиги (зотий сифати). Ғанийлик Ҳақ ўзлиги экан, мулкнинг нобуд бўлишидан у фақир бўлиб қолмайди, фақр эса банданинг ўзлиги экан, мулкнинг мавжудлиги бандани ғаний қилолмайди, чунки то зот мавжуд экан, унинг ҳукми барқарордир. Ҳақталабликдаги ҳар қандай фақирлик ғанийликдир, чунки, Ҳақ ғанийдир ва фақир унга етса ғанийга айланади. Банда Ҳақ йўлида фақирлик ихтиёр этса ғайриҳақдан (ҳақдан ўзгасидан) айрилади, жудо (мустағний) бўлади, бинобарин, ғайриҳақдан жудо бўлса, Ҳақ билан бой (ғаний) бўлади. Авом наздида ғино мулкнинг мавжудлиги, фақр эса йўқлигидир, ҳақиқат аҳли наздида эса ғино мулкнинг йўқлиги, фақр мулк мавжудлигидир. Чунки ғайриҳақдан жудо бўлган банда Ҳаққа етади ва Ҳақ соҳиби қачон фақир бўлиши мумкин? Ғайриҳаққа юз бурган Ҳақдан узоқлашади ва Ҳақдан айро тушган киши қандай қилиб ғаний аталиши мумкин?”¹.

Яна бир тасаввуф олими Муҳаммад бин Мунаввар ўз устози Абусаид Абулхайрнинг мақоми шарҳига бағишлаб ёзган “Асрор ут-тавҳид фи мақомоти Шайх Абу Саид”² асарида келтиришича, бир дарвеш суҳбат асносида шайхдан фақр устунми (*афзал*), бойликми (*ғино*), деб сўрайди. Шунда шайх табассум қилиб жавоб беради: “*Афзал* (устунлик) ва *акмал* (юқорилик) шариат тушунчаларидир. Тариқат ва ҳақиқат йўли йўловчисининг муддаоси эса Ҳақ назарига эришмоқдир. Ҳар кимга Аллоҳнинг назари тушса, унинг бойлиги фақрга, фақри (камбағаллиги) эса ғинога (бойликка) айланади”³. Демак, шайх Абусаид Абулхайрнинг қарашича, шариат нуқтаи назаридан фақирлик ва ғанийлик кескин фарққа эга, тариқатда эса масалани Аллоҳнинг бандага назари ва ризолиги ҳал қилади.

Худди шу асарнинг бошқа бир ўрнида айтилишича, Абусаид Абулхайрдан фақр ҳақида сўралганида у: “Ҳақиқий фақир шуки, унинг ҳеч нарсаси бўлмайди. Бинобарин, киши ўзини ҳақир ва хор ҳис қилмагунча унга фақир исмини фақат номигагина қўллаш мумкин (яъни у фақат мажозан, юзаки қарагандагина фақирдир, моҳиятда эмас – Н.Р.)”⁴, – дея жавоб берган экан.

¹ Исмоил бин Муҳаммад Мустамалий Бухорий. Шарҳи таъарруф. Жилди 3. –Лакҳну: Нувал Кишвар, 1328. –С. 118.

² Навоий ушбу манокби билан таниш бўлган. У “Насойим”да ушбу асарга кўп мурожаат қилиб, уни “Шайх Абу-саид Абулхайр манокби” деб атайди.

³ Ҳолот ва суханони Шайх Абусаид бин Фазлуллоҳ бин Абулхайр. Муаллифи номаълум. –Спб., 1899. –Б. 63 (форс тилида).

⁴ Муҳаммад бин Мунаввар. Асрор ут-тавҳид. –Спб., 1899. –Б.411.

Сухравардия тариқатининг намояндаси Иззуддин Маҳмуд бин Али ал-Кошоний (ваф. 735/1334) ўзининг “Мисбоҳ ул-ҳидоя ва мифтоҳ ул-кифоя” асарида фақрга махсус фасл бағишлайди. Унингча, ҳақиқат йўлининг йўловчиси зуҳд мақомидан кейин фақр мақомига қадам қўяди ва фақр “адами тамаллук” – мулкка эга бўлмасликдир. Аммо токи кишида дунёга рағбат мавжуд экан, қўлида ҳеч мол-мулк бўлмаса-да, фақирлик мақомига эришолмайди. Чунки ҳеч қандай мулкка эга бўлмаса-да, кўнглида дунёга рағбат мавжуд кишига “фақир” исмини бериш жоиз эмасдир”¹. Демак, бундан хулоса қилиб айтишимиз мумкинки, фақр – мол-мулкни тарк этиш эмас, балки унга бўлган рағбатни тарк этиш, кўнгилдан мол-мулк муҳаббатини суғуриб ташлашдир.

Кошонийнинг яна айтишича, фақр *исмий*, *расмий* ва *ҳақиқий* бўлиб, исмийси кўнгилда мол-мулкка рағбат бўла туриб, қўлда унинг мавжуд эмаслигидир; расмийси зоҳидлик оқибатида мулкни тарк этишдир; ҳақиқийси мулкка эгалик имконининг бўлмаслигидир, яъни ҳақиқат аҳли барча ашъни Аллоҳ тасарруфида деб билганлари оқибатида уларга эгалик имконини ҳам ундан бошқага раво кўрмайдилар. Ҳақиқат аҳлининг фақирлиги уларнинг ўзлиги бўлиб, мол-мулкнинг бор ёки йўқлиги уларнинг ҳолларини ўзгартира олмайди. Агар тақдир тақозоси билан бутун дунё моли уларнинг қўлларида тўпланиб қолса, улар ўзларини унинг эгаси деб тасаввур қилиш фикридан йироқ бўладилар. Фақр ҳақиқатидан беҳабар расмий фақр эгалари фақрдан асар ва нишон топмайдилар ва фақрнинг маъноси улар ўзлигининг жавҳарига айланмади. Уларнинг фақрлари юзаки бўлиб, қўлларига молнинг тўпланиб қолиши улар ҳолларининг ўзгаришига сабабчи бўлади ва улар ўзларини ушбу молнинг эгаси сифатида кўрадилар.

Сухравардия тариқатининг асосчиларидан Шаҳобиддин Абу ҳафс Умар Сухравардий (1145-1234) “Авориф ул-маориф” (“Орифлар маърифати”) асарида фақрга махсус фасл ажратади ва машҳур сўфийларнинг фақр борасида билдирган фикрларини келтириш орқали масалага ойдинлик киритади. У ёзади: “Каттоний айтадики, Аллоҳ йўлида хизматни жойига қўйиш учун у яратган нарсаларга кўнгил бермасликка эришмоқ лозим, чунки яралганларга нисбатан эҳтиёжсиз бўлмай туриб, Яратганга хизмат қилишни ҳадди камолига етказиб бўлмайди”².

Абулмафоҳир Яҳё Бохарзий “Аврод ул-аҳбоб ва фусус ул-одоб” асарида тасаввуф аҳлининг фақр афзалми, ғиноми баҳсига муносабат билдириб ёзади: “Машойихлар фақрни ғинодан афзал дейишган, бироқ қачонки фақр ризо билан омухта бўлса. Еру осмон хазиналарининг калитини Расулulloҳ қўлига тутқаздилар ва дедиларки, ҳаддинг сиққунича ол ва бу билан сенинг пайғамбарлик рутбанг пашшанинг қанотича ҳам кам бўлмагай. Расулulloҳ эса фақрни ихтиёр қилди ва Жаброил ҳам унга тавозуъ қил ва фақрни ихтиёр айла, деди”³. Бохарзий фақрни учга: *жамолий фақр*, *жалолий фақр*, *камолий фақрга* бўлади. Булар асмой ҳуснадаги Аллоҳ исмларига мос келиб, жамол – чирой, жалол – қудрат, камол – мукамалликка тўғри келишини таъкидлаган муаллиф, жамолий фақрнинг Ҳазрати Исо алайҳиссалом мақоми, жалолий фақрнинг ҳазрати Мусо алайҳиссалом мақоми, камолий

¹ Кошоний, Иззуддин Маҳмуд бин Али. Мисбоҳ ул-ҳидоя ва мифтоҳ кифоя. Ба тасҳеҳи Жалолоддин Ҳумоий. –Техрон: Чопхонаи Мажлис, 1323. –С. 376 (форс тилида).

² Сухравардий, Абу Ҳафс Умар. Авориф ул-маориф. Миср: Ал-мактабат ут-тижорият ул-кабир. Санасиз. – Б.494.

³ Бохарзий, Абулмафоҳир Яҳё. Аврод ул-аҳбоб ва фусус ул-одоб. Ба кўшеши Э.Афшор. –Техрон: Донешгоҳи Техрон, 1345. –С. 11 (форс тилида).

фақр эса ҳазрати Муҳаммад алайҳиссалом мақоми эканлигини ва уларни эгаллаш фақат комил инсонларгагина хослигини қайд этади¹.

Шайх Муҳаммад Лоҳижий (ваф. 912/1506) Маҳмуд Шабустарийнинг “Галшани роз” асари шарҳига бағишланган “Мафотиҳ ул-эъжоз фи шарҳи Гулшани роз” асарида Шабустарийнинг:

*Саводи вазҳи фид-дорайни дарвеш,
Саводи аъзам омад бекаму беш, –*

байти муносабати билан фақрга махсус тўхталади. Унинг ёзишича: “Сўфийлар тилида фақр фанои филлоҳ (Аллоҳ йўлида ўзлигидан батамом кечиш), яъни қатранинг дарёга кўшилишидан иборат бўлиб, бу тариқат йўлининг охири ва комиллар эришган мартабадир”².

Нақшбандия тариқатида ҳам фақр катта аҳамият касб этган. Нақшбандия тариқати муршидлари фақрга инсон маънавий камолотининг муҳим нуқтаси сифатида қараганлар, ўзлари ҳам ҳаётда фақр тамойилларига риоя қилиб яшашга интиланлар³. Нақшбандия тариқати ҳақида баҳс этилган кўпгина маноқиб, мақомот ва ҳолот китобларида бунинг миқдорларини кўришимиз мумкин.

Абулмуҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али “Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд” номли асарида Хожа Алоуддин Аттор тилидан шундай нақл келтиради: “Ҳазрати Хожа Алоуддин Атторнинг нақл қилишича, ҳазрати хожа миз (Баҳоуддин Нақшбанд – Н.Р.)нинг йўллари фақр йўли эди. Дунё ва унга тааллуқли нарсаларни тарк этиш, ҳамма нарсадан қўл ювиш (тажарруди куллий), Аллоҳдан бошқанинг инкори (нафйи мосавий) уларда мавжуд эди. Уларнинг муборак нафас (анфоси қудсия)лари фақирлик ихтиёри ва фуқаро муҳаббати ҳақида бўлиб, эҳсонлари жуда юқори эди. Улар: “Биз нимаики топсак, шундан (яъни фақрдан – Н.Р.) топдик”, – деб айтар эдилар”⁴.

Салоҳ бин Муборак ал-Бухорий қаламига мансуб “Анис ут-толибин” (“Толибларнинг дўсти”) номли маноқибда ҳам ушбу парча худди шу шаклда берилади⁵. Таъкидлаш лозимки, юқоридаги қайд Баҳоуддин Нақшбанднинг сўфийликдаги мақомлари тавсифига бағишланган тўрт қисмли ушбу асарнинг “Ҳазрати хожа мизнинг ҳоллари, сўзлари, хулқларининг сифати, тариқат ва сулуқларининг нисбати, суҳбатлари ва толибларга муомалаларининг кайфияти, латиф мажлисларида муборак лафзларидан ўтган ҳақиқатлар баёнида” деб номланувчи учинчи қисми бошидан ўрин олган. Ушбу қисмда муаллиф Баҳоуддин Нақшбанд ва нақшбандия тариқатининг асосларини баён қилади ва сўзни фақрдан бошлайди. Бу бежиз эмас эди, чунки Хожа Баҳоуддин ва нақшбандийлар фақр ҳолини барча ҳолларнинг боши, фақирлик мақомини эса мақомларнинг энг улуғи деб ҳисоблаганлар.

Нақшбандия тариқатида ҳам фақр таснифларига эътибор берилади. “Анис ут-толибин”да Хожа Баҳоуддин тилидан айтилишича: “Шайх Аҳмад Жомий буюрадиларки, фақр икки навъ (хил)дир: фақри ихтиёрий ва фақри изтирорий (ихтиёрдан ташқари). Ихтиёр-

¹ Ўша жойда, 38–39-бетлар.

² Шайх Муҳаммад Лоҳижий. Мафотиҳ ул-эъжоз фи шарҳи “Гулшани роз”. Бо муқаддимаи Кайвон Сомийй. – Техрон: Маркази нашри интишороти Саъдий, 1374. – С. 99.

³ Қаранг: Абдуқодиров А. Навоий ва нақшбандийлик. – Хўжанд, 1994. – Б. 68–81.

⁴ Абулмуҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Баҳоуддин Балогардон. – Тошкент: Ёзувчи, 1993. 54-бет.

⁵ Қаранг: Салоҳ бин Муборак ал-Бухорий. Анис ут-толибин ва уддат ус-солиқин. ЎзРФАНИИ. Қўлезма № 8288. 32^а-варақ.

дан ташқари фақирлик (изтирорий) ихтиёрий фақирликдан устундир, чунки бу ҳолатда Ҳақ ихтиёри банда устида бўлади”¹. Яъни ихтиёрий фақирликда банданинг ихтиёри ўзида бўлади ва у танлаш ҳуқуқига эга. Изтирорий фақирликда эса унинг барча инону ихтиёри Ҳақ иродасига тобе. У ғино ё фақр, дунё ё Ҳақ жамолини танлаш ҳуқуқидан маҳрум. Аммо бу маҳрумлик Ҳақ иродаси билан вужудга келган, бинобарин, маҳрумликда Ҳақ иродаси ўз аксини топган. Бу ҳолатни эса сўфийлар жуда қадрлашган.

Шунингдек, фақирлик афзалми сўфийликми масаласи ҳам турли баҳсу мунозараларга сабаб бўлган. Бир гуруҳ машойхлар фақирликни устун қўйишса, бошқа гуруҳ сўфийлик устун дейишган. Фақрни суфувватдан устун қўювчиларнинг эътирофига кўра, фақр – фанои кулл ва Ҳақ асрорининг ниҳоясидир, сўфийлик эса фақр мақомларидан бир мақом, холос. Бинобарин, фақр туфайлидан фано ҳосил бўлгач, барча мақомлар, жумладан, сўфийлик ҳам ўз аҳамиятини йўқотади. Яъни фақрни эгаллаган, фақирлик йўлини тутган кишига сўфийликнинг ҳожати йўқ. У фақр орқали асл мақсадга – Ҳақ жамолига етиб бора олади. Сўфийлик афзал дегувчилар эса, “фақр мавжуд нарсадир (яъни кишининг фақирлиги унинг ўзлиги ҳали мавжудлигидан далолатдир), сўфийлик эса барча мавжудотдан софлик (кўнгилдан Ҳақ дан ўзга барча нарсаларни чиқариб ташлаганлик)дир. Бинобарин, сафо айна фанодир ва фақр айна ғино (чунки фақир “фақир” исмига эга бўлиш билан ғанийдир). Фақр – мақомнинг исми, суфувват эса комилликнинг номидир”².

Хожа Муҳаммад Порсонинг моҳият эътибори билан “Фасл ул-хитоб”га ўхшаб кетадиган бошқа бир асари “Таҳқиқот”да эса тасаввуф ва ислом дунёсининг йирик намояндалари Абу Ҳомид ал-Ғаззолий (ваф. 505/1111), Абу Муҳаммад Рўям, Каттоний, Нурий, Ибн Жало, Абу Сулаймон Доройиний қарашларига таянган ҳолда фақр ҳақиқатлари баён этилади. Хожа Муҳаммад Порсо Имом Ғаззолийнинг фақр борасидаги қарашларини баён қилишдан олдин, ҳужжат ул-ислом дин ва тариқат йўлининг моҳиятини инсон ва Ҳақ, дунё ва охират ўртасидаги муносабатлар ташкил этади, дея ҳисоблаганлигини айтади³. Унинг ёзишича, улардан иккиси айрилмоқни (жастан), иккиси эса етмоқни (жустан) талаб этади⁴. Бинобарин, тариқат ўз нафси чегараларидан чиқиб Ҳаққа етмоқ, дунёдан кечиб охиратга қўшилмоқдир. Бунинг учун ўз нафсидан Ҳаққа, дунёдан охиратга юз бурмоқ лозим бўлади. Бу эса фақр ва зуҳд демақдир⁵.

¹ Ўша манба, 93^б-варақ.

² Хожа Муҳаммад Порсо. Фасл ул-хитоб. ЎЗР ФА ШИ, 1411 рақамли қўлёзма, 150^б-в. Шу нарсани алоҳида қайд этиш керакки, мазкур асардаги ушбу қарашлар “Кашф ул-маҳжуб” билан айнан бир хил, кўп ўринларда эса уларнинг такрори бўлиб келади. Бироқ биз учун улар нақшбандия тариқатининг намояндалари асарларида учраши билан аҳамиятлидир. Аммо Хожа Муҳаммад Порсо фақрга доир фикрларни “Кашф” асосида келтириш билан чекланмасдан уларни ривожлантиришга ҳам ҳаракат қилган. Бу айниқса, унга замондош тасаввуф аҳлининг фақрга етарли эътибор бермаётганликларидан нолишида намоен бўлади. Бир ўринда у ўз замони ва замондошлари ҳақида гапириб: “Афсуски, бизнинг замонимизда на ҳақиқий фақр қолди, на ҳақиқий фақирлар. Шу боис ҳам ҳақталаблик йўлига кирган солиқлар асл мақсадга етиб бора олмаяптилар”, – дейди ва нақшбандия тариқатининг ислоҳини яна фақр асосларига қайтишда кўради.

³ Хожа Муҳаммад Порсо. Таҳқиқот. ЎЗР ФА ШИ. 1411 рақамли қўлёзма, 164^а-в.

⁴ “Жастан ва жустан”ни – “йўқотмоқ ва топмоқ”, “узилмоқ ва қўшилмоқ” деб ҳам таржима қилиш мумкин.

⁵ Имом Ғаззолий фақр ва зуҳдни кўп вақтда ёнма-ён қўяди ва зуҳд деганда ҳақиқий зоҳидликни назарда туттади (масалан, “Иҳё” ёки “Кимё”да). Навоийнинг зуҳд ва зоҳидликка муносабати ҳақида гапирганда шуни қайд этиш керакки, унинг зоҳидликка **касб** сифатида муносабати салбий бўлган:

Зоҳидо, сен бўл риё авжи уза маснаднишин,

Ким, Навоийга эрур фақру фано туфуроғи хуб. (БВ, 40-бет)

Бироқ, Навоий ҳол сифатида зуҳд ҳолига сидқ ва муҳаббатнинг рамзи сифатида ижобий қараган:

Дарифким, қаридим зуҳду фақр лофи била,

Вале ишим ёшурун барча журму исендур. (ФК, 97-б.)

Фақир эҳтиёжи бор нарсаси бўлмаган кишидир, ғаний эса беэҳтиёж кишидир. Яралмиш махлуқ борки, барчаси ўз мавжудлигининг давомийлигига муҳтождир. Аён бўладики, ҳақиқатда беэҳтиёж фақат бир зот мавжуддир – Ҳақ Таоло! Барча махлуқот – жину инс, малойка ва шаётиннинг мавжудлиги ўз ихтиёрида эмас, фақат Ҳақ таоло боқий мавжуддир. Бас шундай экан, Ҳақ таолодан бошқа барча мавжудот фақирдирлар, фақат ёлғиз Угина ғанийи мутлақ ва беҳожатдир.

Тасаввуф аҳли наздида ушбу ҳолни чуқур англаган кишигина Ҳақиқий фақирдир. Яъни на бу дунё, на у дунёда ҳеч нарсага эга эмаслигини англаб етган, ўз мавжудлигининг сабабини ўзидан эмас, Ҳақ иноятдан деб билган, фақат ундангина умид қилиб, ундан кўрққан киши ҳақиқий фақир аталиши мумкин. Бундай кишида на зот мавжуд, на сифат, на ҳолу на мақом, на феълу на асар, ҳар икки оламда ҳеч нарсага эга эмаслик, ҳатто ҳеч нарса эгаси эмаслик сифатига ҳам эга эмаслар. “Ал фақру-фаҳрий” ушбу ҳолга ишорадир ва бундай фақр эгасини бир Худодан ўзга ҳеч ким бу дунёда танимайди¹.

Фақрнинг нақшбандия тариқатида қарор топишига ўз ҳиссасини қўшган зотлардан бири Алоуддин Аттор – Муҳаммад бин Муҳаммад Бухорий (ваф. 802/1400)дир. Унинг асарларида ҳам фақрнинг ранг-баранг талқинларига гувоҳ бўламиз. Масалан, унинг Хожа Баҳоуддиннинг сўфийликдаги даражалари ва у кишининг ҳикматли сўзлари баёнига бағишланган “Мақомоти аржуманд ва мақолоти судманди ҳазрати Хожа Баҳо ул-ҳақ вад-дин Нақшбанд” номли асарида айтилишича, Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг йўллари муҳаббат ва фақр фатҳи, яъни тарки дунё, қатъи таалуқот, тажриди куллий ва нафъи мосавийдан иборатдир. Ҳамиша уларнинг муборак сўзлари фақр исботида ва фақр муҳаббати бобида эди. Дер эдиларки, биз ҳар не топдик – ушбу сифатдан топдик².

Шунингдек, Хожа Алоуддин Аттор Хожа Баҳоуддиннинг оддий, дабдабасиз ҳаёт кечиришлари, ҳалол луқма талабида бўлиб шубҳали таомлардан сақланишлари (шу сабабли ҳам аксарият ўз пешона терилари эвазига етиштирилган масаллиқлардан ўз қўллари билан овқат пиширишлари)ни бевосита фақр талаблари билан боғлайди ва “Ҳазрати Хожамизда фақр камолидан ўзни атрофдагиларга, халққа фидо қилиш, халқ манфаатлари йўлида ҳаракатда бўлиш ва ўзидаги бор нарсаларни уларга эсор (инъом, эҳсон) қилиш олий даражада эди”, деб ёзади. Демак, “фидо ва эсор”, ўзни халқнинг хизматкори деб билишнинг асоси, нақшбандийлар нуқтаи назарича, фақрдадир.

Хожа Алоуддин Аттор Хожа Баҳоуддин бизнинг сулукка киришнинг биринчи шарти фақр деганлар, дейди. У ёзади: “Буюрдиларки, ҳар ким бизнинг асҳобимиз сафига қўшилмоқни истаса, бизга мутобият келтирмоғи лозимдир. Дарвешлик касб этмаган кишининг ўзини бизга ва бизнинг сулукимизга нисбат бериши дуруст эмас”³. Яъни фақрсиз нақшбандияга тобеланиш (ўзини ушбу тариқат вакили деб билиш) йўли боғлиқдир.

XV аср нақшбандия тариқатининг яна бир кўзга кўринган вакили Яъқуб Чархий (ваф. 802/1400) асарларида ҳам фақр ва унинг тариқатда тутган ўрни масалаларига алоҳида аҳамият берилади. Масалан, у “Рисолаи қудсия” асарида Абу Муҳаммад Рўямнинг “Ал-фақр – адами кулли мавжуд ва тарки кулли мақсуд” сингари таърифини шарҳлаб ёзади: “Биз фақирнинг кўнглига андоғ келадими, фақр ҳақиқати ушбу йўлга кирган кишининг қўли-

¹ Хожа Муҳаммад Порсо. Таҳқиқот. ЎзР ФА ШИ. 1411 рақамли қўлёзма, 164^а-в.

² Алоуддин Аттор. Мақомоти аржуманд ва мақолоти судманди ҳазрати Хожа Баҳо ул-ҳақ вад-дини Нақшбанд. ЎзР ФА ШИ, 502-рақамли қўлёзма, 34^б-в.

³ Ўша манба, 35^б-в.

даги мол-мулкка муҳаббатни қалбидан чиқариб ташлаш, кўнгилни унинг машғуллигидан халос айлашдан иборатдир”.

Хуллас, XI–XV асрларга оид тасаввуфий манбалар кўздан кечирилганида, уларда фақр тариқатнинг энг юқори босқичларидан бири сифатида таърифланади.

1.1.2. ЗАМОНАВИЙ АДАБИЁТШУНОСЛИҚДА ФАҚР ТАЛҚИНИ

Маълумки, XX аср бошларида Ўзбекистоннинг барча жабҳаларида бўлгани каби илм-фан сўҳрасида ҳам янги босқичга қадам қўйилди. Жумладан, тарих, жуғрофия, илми зироат, ҳанда-са, кимё, фалсафа, мантиқ, илми аруз, илми бадеъ сингари эскидан ўрганилиб келган фанлар энди бир оз замонавийлаштирилиб европача усулда ўрганила бошланди. Бу фанлар қаторига адабиётшунослик фанини ҳам санаш мумкин. Замонавий ўзбек адабиётшунослигининг илк намуналари 1910-йилларда вужудга келгани ҳолда унинг тўлиқ шаклланиши 1920-йилларнинг охирида эканлиги кузатилади. Замонавий ўзбек адабиётшунослигининг илк намояндалари қаторига Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон, Бехбудий, Мунавварқори, Абдулла Қодирий, А.Саъдий, Абдурауф Фитрат, Вадуд Маҳмуд, Миён Бузрук, Е.Э.Бертельс, А.Самойлович, А.Семенов, В.Бартольд, С.Айний каби шоир, ёзувчи ва олимларни киритиш мумкин.

Бу номлари зикр этилган олимлар орасида А.Фитратнинг ўрни алоҳида эканлигини таъкидлаш лозим. Чунки мазкур олимнинг ўзбек замонавий адабиётшунослигининг тамал тошига айланган “Ўзбек адабиёти намуналари”, “Энг эски турк адабиёти намуналари”, “Қутадғу билик”, “Адабиёт қоидалари”, “Аруз ҳақида”, “Навоийнинг форсий шоирлиги ҳам унинг форсий девони тўғрисида”, “Аҳмад Яссавий”, “Умар Ҳайём”, “Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар”, “Ўзбек шоири Турди”, “Чиғатой адабиёти”, “Ҳибат ул-ҳақойиқ”, “XVI асрдан сўнгра ўзбек адабиётига умумий бир қараш”, “Фарҳод ва Ширин” достони тўғрисида” сингари асарлари 20-йилларнинг иккинчи ярмида вужудга келган бўлиб, улар юксак илмий салоҳият эгаси томонидан ёзилганлиги билан ажралиб туради.

Юқорида А.Фитратнинг номлари келтирилган асарларидан маълум бўладики, у ўз илмий фаолияти мобайнида асосан ўзбек мумтоз адабиётини замонавий адабиётшунослик тамойиллари асосида чуқур тадқиқ этишни бошлаб берган. Маълумки, ўзбек мумтоз адабиётини диний-тасаввуфий ғоялардан айро ҳолда ўрганиш мумкин эмас. Шундай экан, бу соҳа тадқиқотчидан замонавий тафаккурга эга бўлиш билан бирга, эски билимлар қаторидаги диний-тасаввуфий илмлардан ҳам чуқур хабардорликни талаб этади. А.Фитрат ёшлик йилларида исломий мадрасаларда таҳсил кўрган бўлса, кейинчалик эса замонавий дунё таълим системаларидан ҳам баҳрамандликка муяссар бўлади. Бир сўз билан айтганда, А.Фитрат замонавий билимлар ҳамда ислом дини ва тасаввуфидан хабардор олим эканлиги билан айнан юқорида қайд этилган талабларга тўла жавоб бера оладиган шахс эди.

Бироқ Фитрат ва унинг маслакдошлари ўтган асрнинг 20-йилларида коммунистик мафкура таъйиқига учради. Маълумки, коммунистик мафкура мутасаддилари олдида, биринчи навбатда, маҳаллий халқларнинг диний-тасаввуфий ғоялар билан йўғрилган маданиятини ўзгартириш вазифаси турар эди. Чунки улар маҳаллий халқни ўз дини, маданияти ва ўтмишидан бегона қилиб, бутунлай бошқа бир миллатга, яъни совет миллатига айлантиришни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйган эдилар. Мана шундай сабабга кўра тасаввуф ва у билан боғлиқ тушунча бўлган фақр асл ўзбек мафкурасининг ажралмас қисми, ўзликни

ташкил қиладиган катта унсур сифатида коммунистик мафкурага тўғри келмас эди. Бинобарин, у диний тасаввуфий ғоянинг бир қисми сифатида коммунистик мафкура тарафидан ўрганилишига тақиқ қўйилган мавзуга айланган.

Ўзбек диний-тасаввуфий ғояларини ўрганишга бўлган тақиқнинг дастлабки ва кучли намунаси сифатида муаллиф Ж.Бойбўлатовнинг 1929 йил “Қизил Ўзбекистон” газетаси 13, 14, 15 май сонларида эълон этилган “Ўзбек адабиёти ва чиғатойчилик” номли мақоласини келтириб ўтиш мумкин.

Ж.Бойбўлатовнинг мазкур мақоласи гарчи бир муаллиф номидан нашр этилган бўлса-да, аслида у Ўрта Осиё бирлиги ёнидаги адабиёт ва танқид секцияси деб номланган расмий ҳукумат кўз-қарашини ифодаловчи ташкилотнинг бир гуруҳ ходимлари томонидан ёзилган эди¹. Бу мақола Абдурауф Фитратнинг 1928 йилда нашр этилган “Ўзбек адабиёти намуналари” китоби муносабати билан ёзилган бўлиб, унда асосан, ушбу китоб муаллифи, унга сўзбоши ёзган Отажон Ҳошимов ва ўша йилларда адабиётшунослик соҳасида қалам тебрати келаётган М.Б.Солиҳовлар ижоди танқид остига олинган. Биз бу ерда ушбу мақолани тўлиқ таҳлилга тортмоқчи эмасмиз, чунки бу бизнинг тадқиқотимиз объектига кирмайди. Биз матбуот саҳифаларида баҳс-мунозарани бошлаб берган ушбу мақоланинг фақат мавзунимизга алоқадор бўлган ўринларигагина тўхталамиз.

Агар эътибор берилса Жалил Бойбўлатов мақоласида Фитрат асосан диний-тасаввуфий ғоялар ташувчиси сифатида қораланган. Мақола муаллифи диний-тасаввуфий ғояларнинг коммунистик ғоя билан келиша олмаслигини зўр бериб ҳимоя қилади ва керак бўлса бу ғояларни коммунистик мафкуранинг душмани сифатида талқин этади.

Мақолада Ж.Бойбўлатов А.Фитратнинг “Маориф ва ўқитғучи” журналининг 1927 йил 6, 7-сонларида чиққан “Аҳмад Яссавий”² ва яна шу журналнинг 1928 йил 5, 6-сонларида босилган “Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар”³ номли мақолалари ҳамда 1928 йилда нашр этилган “Ўзбек адабиёти намуналари”⁴ китобидаги Аҳмад Яссавий ва унинг ижоди тилга олинган ўринларни танқид қилган. Гап шундаки, Фитрат Аҳмад Яссавийнинг ҳикматларидаги йўқсул, бечора, етим-есирлар сингари жамиятнинг кам таъминланган ва жабрдийда қатламини ҳимоя қилиб ёзилган сатрларини олиб, шу орқали ўзларини пролетариат (йўқсуллар) ҳимоячиси деб сиёсий саҳнага чиққан большевиклар мафкураси билан мураса қилмоқчи бўлган. Масалан, у шундай ёзади: “Яссавий жамиятнинг юқоридаги воқеалардан зарарланмаган, балки фойда қилғувчи беклар, оқсуяклар, аскар бошлиқлари ҳам шуларнинг қуйруқлари бўлуб яшағон мулла, эшонлар қаторида бўлмади, ул мазлум синфнинг орасида бўлди. Шуларнинг қайғулари билан йиғлашга мажбур бўлди, ҳам йиғлади. Яссавий ўз замонининг ҳоким синфини айрим гуруҳ унвонлари билан атаб, ҳар бир гуруҳнинг адресига қаттиқ сўкушлар тақдим қилади:

*Дунё менинг деганлар, жаҳон молин олғонлар,
Каргас қушдек бўлубон ул ҳаромға ботмишлар...”*

¹ Ж.Бойбулатов мақоласининг сарлавҳа қисмида бу ҳақда изоҳ берилган. Қаранг: Бойбўлатов Ж. Ўзбек адабиёти ва чиғатойчилик // Қизил Ўзбекистон. – 1929. 13, 14, 15 май.

² Фитрат. Аҳмад Яссавий / Яссавий ким эди. Тўплаб нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Б.Дўстқораев. –Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. –Б.18–33.

³ Фитрат. Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар / Яссавий ким эди. Тўплаб нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Б.Дўстқораев. –Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. –Б.33–38.

⁴ Фитрат. Ўзбек адабиёти намуналари. Самарқанд: Ўздавнашр, 1928.

Ёки: “Яссавий замонининг эзилган йўқсул синфига “ғариб, ятим, фақир” унвонлари бе-
ради, ўзини уларнинг ҳомийси каби кўрсатишга тиришади:

*Ғариб, фақир, ятимларнинг бошин силаб,
Кўнгли қаттиқ халойиқдан қочтим мано.
Ғариб, фақир, ятимларни қилғил шодмон,
Хулқлар қилиб, азиз жонинг қилғил қурбон.
Ғариб, фақир, ятимларни ҳар ким сўрар,
Рози бўлур ул бандадан парвардигор”¹.*

Кўринадики, А.Фитрат бу ерда Яссавий ҳикматларидан келтирилган мисраларни боль-
шевизм, яъни рус социал-революционерлари маслаги билан мослаш мақсадида атай тан-
лаб олган. Бу, таъбир жоиз бўлса, Фитратнинг замон билан муросяю мадораси эди.

Бироқ большевиклар назарда тутган пролетариат-йўқсул билан Аҳмад Яссавий ва уму-
ман Шарқ тасаввуф адабиётидаги йўқсул, фақирларни ҳимоя қилиш ўзаро ўхшашдек бўлиб
туялса-да, аслида бу икки ҳодиса ўртасида жиддий фарқланиш ҳам йўқ эмас. Бу фарқла-
ниш шундан иборат эдики, большевикларнинг йўқсули фақат дунёвий ҳукумат билан боғ-
лиқ равишда олинган бўлса, Аҳмад Яссавий ва Шарқ тасаввуф намояндалари эътиборида-
ги йўқсул, фақир, етимлар паноҳи сифатида Аллоҳ кўрсатилади. Демак, айтиш мумкинки,
тасаввуфда бу масала, биринчи навбатда, коммунистик мафкурадагидан фарқли ўлароқ
илоҳийлик касб этган. Шунинг учун ҳам ўша даврда расмий мафкура мутасаддилари Фи-
тратнинг ўзлари билан бўлган бу муомаласини охир-оқибатда қабул қилмаган. Зеро, ком-
мунистик мафкура ўз табиатиға кўра ҳар қандай илоҳийликка принципда кескин қарши
бўлган. Чунки ёзувчи Ф.Кафка ўз вақтида топиб айтганидек, большевизмнинг ўзи дин
эди². Яъни ёзувчи назарда тутган бу дин “одам-худо” яратиш билан шуғулланган. Демак,
бир сўз билан айтганда, болшевикларнинг К.Маркс, Ф.Энгельс, В.Ленин, И.Сталин сингари
“одам-худо”лари бор эди. Шунинг учун ҳам большевизм, ўз манфаатидан келиб чиқиб, ҳар
қандай дин – бу хоҳ христиан, хоҳ ислом, хоҳ буддавийлик ёки бошқа бўлсин – уни инкор
этиш йўлидан борган. Чунки, халқ мақолида айтилганидек, бир қозонда икки кўчқорнинг
боши қайнамайди.

Мана шундай мулоҳазалардан келиб чиққан Ж.Бойбулатов ўз чиқишида Фитратни бўра-
лаб ёзғирар экан бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: “Яссавий – пролетар шоири...” деб даъво
қилиш илмий кашфиёт эмас, балки очикдан-очик чиғатойчиликни ҳозирги замонга тат-
биқ қилишдир”.

“Яссавий ... эмас, Фитратнинг ўзи ҳам ҳали тасаввуфчиликдан узоққа кетгани йўқ. Ҳали
1923 йилдагина босилиб чиққан “Ҳинд ихтилолчилари”да унинг қаҳрамонларидан бири
Раҳимбахш қуйидаги сўзларни айтади: “Қуръон бетига ҳайвон оёғи тегмаки на эса, ҳинд
қизининг юзига инглиз кўзи тушмаги ҳам шудир... Инглизларни Ҳиндистондан ҳайдаш
Қуръонни ҳайвон тепкисидан қутқаришдек буюк”³.

¹ Қаранг: Фитрат А. Аҳмад Яссавий / Яссавий ким эди. –Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти
. 1994. 25-бет.

² Кафка Ф. Замок: Роман; Новеллы и притчи; Письмо отцу; Письма Милене: Пер. с нем. –М.: Политиздат, 1991.
–С.561.

³ Бойбулатов Ж. Ўзбек адабиёти ва чиғатойчилик // Қизил Ўзбекистон. – 1929. 13,14,15 май.

Шунингдек, Ж.Бойбулатов Фитратнинг шўро ҳукуматига қилган қайсидир маънодаги келишув таклифини рад этар экан, яна шундай ёзади: “Шу нарсага диққат қилмоқ зарурки, ҳозирги вақтдаги баҳойлар¹ Маркс ўз таълимотини баҳойлардан олган деб даъво қиладилар. Бурят, Монголия жумҳуриятидаги ламойитлар эса Ленин Будданинг содиқ муриди, Будда бўлса, дунёда бўлган инқилобчиларнинг энг буюги деб даъво қиладилар. Ўзбекистонда ер ислоҳоти вақтида муллалар ва эшонлар Қуръон коммунизмга қарши эмас, деб айтар эдилар. Ҳозирги чиғатойчилар ҳам шу йўлга ўтиб олганлар”².

Маълум бўладики, Ж.Бойбулатов билан Фитрат ўртасидаги матбуотда кечган бу мунозара ўзида икки рақиб томондан иборат бўлган сиёсий қарама-қаршилиқни ифода этган. Шунинг учун ҳам бу баҳс-мунозарадан кейин жамиятда Фитрат ва унинг ижодига шубҳа кўзи билан қараш кучайиб кетади. Бунинг бир мисолини ўша даврлар (ўтган аср 20-30 йиллари)ни ўз кўзи билан кўрган ва аспирантлик йилларида Фитратнинг илмий маърузаларидан баҳраманд бўлган йирик адабиётшунос олим Ғ.Каримовнинг 1990 йилда ёзилган “Аспирантура хотиралари” номли мақоласида кўриш мумкин. У ёзади: “Кунларнинг бирида аудиторияда машғулот охирида қолган пайтда аспирантлардан бири туриб: “Домла (яъни Фитрат домла – Н.Р.), мумкинми, бир саволим бор эди” деб қолди. Домла рухсат бергач, аспирант айтди: “Домла, сиз 1928 йили чиқазган “Ўзбек адабиёти намуналари” китобингизда Аҳмад Яссавийни ғариблар, етимлар, умуман, камбағаллар шоири қилиб қўйгансиз, у шайх-ку”. Шунда профессор Фитрат бу саволга жавоб бериб айтди: “Аҳмад Яссавий – шайх, бу тўғри. Лекин унинг йўқсул, камбағалпарварлиги ҳам тўғри-да. Халқимиз азалдан-азал етим-есирларнинг, йўқсул-камбағалларнинг бошини силаш, шафқат-марҳамат қилиш кераклигини айтиб, тушунтириб келади. Яссавий халқ дилида, халқ тилида бўлган шу гапни айтган. Бунинг нимаси нотўғри. Нима учун тўғри сўздан кўз юмиш керак экан? Мен бунга тушунмайман!”³

Демак, айтиш мумкинки, 20-йиллар иккинчи ярмидан эътиборан тасаввуф, жумладан, унинг муҳим тушунчаларидан бири ҳисобланган фақрни ўрганишга мана шундай йўллар билан табу қўйилган эди.

Дарҳақиқат, шундан кейин совет ҳокимияти ҳукм сурган 80-йиллар охирига қадар бу мавзу кенг кўламда ўрганилган бирор бир тадқиқотга дуч келмаймиз. Фақат шарқшунос олим Е.Э.Бертельс баъзи ўринларда бу масалага қисқача тўхталиб ўтган. Масалан, у ўзининг “Тасаввуф ва тасаввуф адабиёти” номли китобида “Қуръон” ва “Ҳадис”даги фақр борасидаги қараш кейинчалик тасаввуфдаги фақру фано мақоми учун тамал бўлган ва фақр шариат ва тариқатни ўзаро боғлаш учун хизмат қилган, дея кўрсатиб ўтади⁴. Олим “Навоий ва Жомий” номли асарида ҳам нақшбандия тариқати ҳақида мулоҳаза юритар экан, фақрнинг Баҳоуддин Нақшбанд таълимоти ва нақшбандия тариқатидаги аҳамиятига диққатни қаратиб шундай ёзади: “Пайғамбар ҳаётига эргашиш тамойилидан келиб чиқиб, Нақшбанд ўз таълимотини фақр (ихтиёрий қашшоқлик) талаби асосига қуради. Аммо у қашшоқликни бировларнинг хайр-эҳсони ҳисобига кун кўриш маъносида тушунмайди. Унингча, фақат ўз меҳнати кетидан топилган егулик истеъмол қилишга яроқли ягона ҳалол лўқмадир”⁵.

¹ Баҳойлар – XIX асрда Эронда юзага келган диний сиёсий ҳаракат. Қаранг: Ислом. Справочник.

² Бойбулатов Ж. Ўша мақола.

³ Каримов Ғ. Баркамоллик. – Тошкент: Маънавият, 1999. – Б.103.

⁴ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. Избр. труды. Том 3. – М., 1965. – С. 37–38.

⁵ Бертельс Е.Э. Навои и Джами. Избр. тр. Том 4. – М., 1965. С. 214.

Шунингдек, олим яна шу асарида бу масалага, нақшбандиядаги “урвай вусқо” (“му-стаҳкам тутқич”) – Қуръони Карим ва пайғамбар ўғитларига қатъий риоя қилиш ва “луқ-маи ҳалол талабида бўлиш” тамойиллари фақр талаблари асосида ривожланганлигини қайд этади¹.

Шўро даврида фақр тўғрисида бундан бошқа на Бертельс ва на бошқа бирор олим тадқиқотига дуч келмаймиз. Фақат 1980-йиллар охирига келиб, коммунистик мафкура инқирозга юз тутганидан кейин И.Ҳаққулов, Н.Комилов, С.Рафиддинов сингари олимлар мақолаларида бу ҳақда сўз юритила бошлади².

Хулоса қилиб айтганимизда, тасаввуфдаги фақр масаласига муносабат кўриб ўтилганидек, турли давр ва замонларда турлича бўлган. Бинобарин, тасаввуфнинг энг гуллаб-яшнаган даври ҳисобланмиш XIII-XV аср манбаларида бу масала ҳақида ижобий тўхтамларга келинган, у ҳатто ижодкорлар учун ахлоқий-эстетик, бадий-эстетик идеал сифатида кўрилган бўлса, XX асрнинг 20-йиллари охиридан эътиборан эса унга ёмон муносабатда бўлинди ва натижада бу ёмон муносабат унга табу қўйилиши даражасигача бориб етди. Шундан кейин ўтган асрнинг 80-йиллари охирига қадар, яъни Мустақилликкача бўлган даврда илмда бу масалага деярли ҳеч эътибор қаратилмади. Бу ҳам ушбу масаланинг нақадар долзарб ва муҳим эканлигининг далилидир.

Маълум бўладики, Жалил Бойбўлатов мақоласида Фитрат асосан диний-тасаввуфий ғоялар ташувчиси сифатида қораланган. Бинобарин, Ж.Бойбўлатов ўз мақоласида диний-тасаввуфий ғояларнинг коммунистик ғоя билан келиша олмаслигини зўр бериб ҳимоя қилади ва керак бўлса бу ғояларни коммунистик мафкуранинг душмани сифатида талқин этади. Шундан хулоса қилиб айтиш мумкинки, XX аср боши ўзбек жаҳид зиёлиларининг илғор вакили бўлган Фитратнинг диний-тасаввуфий ғояларни ҳам ўзига сингдирган ўзбек мусулмон маданияти ҳақидаги кўз-қарашлари сиёсий устунлик сабаб, гарчи тўғри бўлса-да, коммунистик мафкура тарафдорлари томонидан инкор этилди ва ўрганилиши кун тартибидан тушириб ташланди. Бу, айтиш мумкинки, тасаввуф, ва қолаверса, шу орқали унинг муҳим қисми бўлган фақр мавзусини ўрганишга қўйилган дастлабки кучли тақиқ эди. Чунончи, Фитратга диний-тасаввуфий қарашлари муносабати билан берилган бу зарба Ўзбекистон мустақилликка эришгунига қадар ўз кучини сақлаб қолди. Шунинг учун ҳам ўзбек мумтоз адабиётини, хусусан, Алишер Навоий ижодини тадқиқ этиш борасидаги муҳим саналадиган фақр мавзуси мустақиллик йилларигача ўрганилмай келинди.

1.2. НАВОЙГАЧА ФОРСИЙ ВА ТУРКИЙ ТИЛЛАРДА ИЖОД ҚИЛГАН ШОИРЛАР ИЖОДИДА ФАҚИР ОБРАЗИ

Ижодкор маҳоратини белгилашда унинг анъанага муносабати ва ижодий ўзига хослигини қиёслаш муҳим аҳамиятга эга. Бинобарин, Навоий лирикасида тасаввуф кўламини тадқиқ этиш учун унгача бўлган форс-тожик ва туркий адабиёт анъанасини ўрганиб чиқиш талаб этилади. Шунингдек, бу улуғ шоир ижодидаги баъзи талқин, ифода тарзи ва образ яратиш усулларининг генезисини белгилаш учун ҳам аҳамиятлидир. Ушбу эҳтиёждан ке-

¹ Ўша жойда.

² Қаранг: Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърят. –Тошкент, 1991; Комилов Н. Тасаввуф. –Тошкент, 1992; Рафиддинов С. Фақр йўли солиқи // УзАС. 1996. 14 сентябрь.

либ чиққан ҳолда Навоийнинг форсий ва туркий тилда ижод қилган салафлари: Саъдий, Ҳофиз Шерозий, Фариддудин Аттор, Румий, Хисрав Дехлавий, Абдурахмон Жомий, Аҳмад Яссавий, Хоразмий, Хофиз Хоразмий, Саййид Қосимий, Атоий, Гадоий, Саккокий, Лутфий сингари буюк шоирлар адабий меросида фақр талқини ва фақир образига мурожаат қилиш ўринлидир.

Ғазалчилик ва дидактик адабиёт тараққиётида чуқур из қолдирган Муслиҳиддин Саъдий Шерозий (ваф. 1292) ўз ижодида мажозий муҳаббат билан бир қаторда ҳақиқий муҳаббатни ҳам тасвирлаган ижодкор ҳисобланади. А.М.Мирзоевнинг ёзишича, «Саъдийнинг ғазалларида дунёвий муҳаббат билан бирга бир қанча тасаввуф принциплари ва идеаллари ҳам акс этган»¹. Шундай идеаллардан бири фақир эканлигини унинг «Гулистон» асари мисолида кўришимиз мумкин. Саъдий “Гулистон”нинг иккинчи бобини “Фақирлар ахлоқи баёни” деб номлаган. Бу ерда Саъдий “фақир” ва “дарвеш” атамаларини баравар қўллайди ҳамда фақирлар деганда кўп ҳолларда умуман тасаввуф ва тариқат аҳлини назарда тутлади.

Маълумки, Саъдий “Гулистон”да бирор бир образли ҳикоятни келтириш ва ўша ҳикоят мазмунидан келиб чиқиб қиссадан ҳисса тариқасида ўз хулосасини бериш услубини қўллаган, уларда фақр маслагигадаги ризо, шукр, қаноат, сабр, ҳиммат, ҳилм, ҳаё сингари ирфоний-ахлоқий масалаларга эътибор қаратилган. Мана шу услубга мувофиқ тарзда шоир ўзининг фақрга доир қарашларини турли мазмундаги ҳикоятларга сингдириб юборган. Масалан, ундаги бир ҳикоятда аҳли дунё зулмидан шикоят қилган муридга пирнинг “Эй ўғлум, фуқаро хирқаси ризо тўнидурур. Ҳар ким бу қисват ичинда масканат (қийинчиликларга) таҳаммул (бардош) қилмаса, муддаи (даъвоси ёлғон) дурур, дағи хирқа анга ҳаром бўлур”, – дея жавоб беради ва қиссадан ҳисса тариқасида ушбу хулоса баён этилади:

*Жафоларга таҳаммул қил, тиласанг
Юзунг Тангри қатинда оқ бўлғай.
Буқун тупроқ бўл, андан бурунроқ
Ким, эрта гул танинг тупроқ бўлғай².*

Ушбу қиссадан ҳисса тариқидаги мисраларда мутафаккир шоирнинг фақр масаласига муносабати яққол намоён бўлган.

“Гулистон”даги ҳақиқий фақир ҳақида билдирилган “фақир содиқ улдурурким, кўнгли тири (тирик) бўлғай, дағи нафси – ўли (ўлик). Шеър:

*Фақир содиқ улдурур, эй азиз эр,
Ёмон иш келмагай ҳаргиз қўлундан.
Инар бўлса қаёдан бир оғир тош,
Керакким, кетмагай ориф йўлундан.*

Дағи фақирлар тариқи зикру шукр дурур, дағи хидмату тоат ва исор ва қаноат ва тавҳид ва таваккул ва таслим ва таҳаммул. Ҳар кимда бу васфлар бор, ул фақирдурур”³, каби таърифларни барча фақр аҳли учун дастуруламал дейиш мумкин. Навоийда ҳам фақрдан кўз-

¹ Мирзоев А.М. Рудаки и развитие газели в X–XV вв. – Сталинабад: Таджикгосиздат, 1958. – С.52.

² Сайфи Саройи. Гулистони бит-туркий / Уч булбул гулшани. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. – Б.230.

³ Ўша жойда, 233-бет.

ланган асосий мақсад нафсни жиловлаш орқали кўнгилни тирилтириш, ғафлат уйқусидан уйғотишдир. Ушбу масалада унинг Саъдий билан ҳамфикрлиги аён бўлади.

Шунингдек, Саъдий фақр маслаги ҳамда ҳақиқий фақирликка таъриф берар экан, бу хусуда сохта фақирлар, фақрни суистеъмол қилиб, аслида шон-шуҳрат илинжида юрган риекорлар масаласини ҳам четлаб ўтмайди. Унинг қаноатича, агарчи, қабо ичида бўлса ҳам тунни ҳою-ҳавас уйқусида ўтказиб, шаҳват кетида кунни кеч қиладиган, олдига не келса еб, оғзига не келса вайсайдиган, таши бутуну ичи пароканда, яъни ташқаридан ўзига фақир тусини бериб, ичи риё ва фиску фужурга тўлган кимсалар фақрдан бебахра ғофиллардир. У ёзади: “Агар қабо ичинда бўлса дағи фақир ул дегулким, ҳавову ҳавасга уюб кечани кундуз қилгай дағи шаҳват ортинча юруб, кундузни кеча қилиб, ғафлат уйқусинда ётиб қолгай дағи оллинда не бўлса – егай, оғзинда не келса – дегай, таши иморат, ичи хароб бўлгай”¹.

*Бу хусусда ҳам Навоий Саъдийга ҳамфикр. У ёзади:
Ични урён қилки тошинг зеби манъи фақр эмас,
Фақр эмастур, гар ичинг мамлу, тошинг урён бўлур.*

(ҒС, 146-б.)

Ёки «ҳавову ҳавас» хусусида Навоийда ўқиймиз:

*Фано ҳавас қилу фақр эт ҳаво Навоийдек,
Вале ҳавову ҳавас қилмағил ҳавову ҳавас.*

(ҒС, 191-б.)

Фаридиддин Аттор – Шарқ мумтоз адабиётида чуқур из қолдирган машҳур суфий шоир. Унинг “Мантиқ ут-тайр” номли тасаввуфий асари, айниқса, шуҳрат қозонган. Навоий ҳам бу асарни ёшлик чоғларида ўқиб қаттиқ таъсирланган ва ушбу таъсир натижасида кейинчалик ўзининг “Лисон ут-тайр” асарини яратган. Демак, Навоий ижодидаги фақр образи ҳақида мулоҳаза юритилганида “Мантиқ ут-тайр”ни четлаб ўтиш мумкин эмас.

“Мантиқ ут-тайр”даги охирги, еттинчи водий фақру фано водийсидир. Асарда фақр – Атторнинг ўз таъбири билан айтганда, “Қатрани қулзумга айлантирадиган” сўнги ва энг юқори мақом сифатида берилиши ва унинг “фақру фано” дея, яъни фақирлик ва фонийликни бир-биридан ажратмай тилга олиниши шоирнинг фақрга сулук йўлидаги энг олий даража сифатида қараганлигини англатади. Муаллиф ушбу водий сифатлари ва унга қадам қўйган солиқнинг ҳоллари хусусида ёзади:

*Баъд аз ин водийи фақр асту фано,
Кай бувад инчо сухан гуфтан раво.
Айни водий фаромушӣ бувад,
Гунгию каррию беҳушӣ бувад.*

(Мазмуни: Кейинги водий фақри фано водийсидир, у ҳақида сўз юритиш ҳам мушкул. Бу (солик учун) унутмоқлик, гунг ва кар, беҳуш бўлмоқлик водийсидир).

Юқорида келтирилган мисраларда, таъбир жоиз бўлса, Фаридуддин Атторнинг фақр ҳақидаги чуқур фалсафий қарашлари акс этган. У бу ерда ҳатто фақр ҳақида гапириш ҳам мушкул эканлигини айтади ва бу водий (фақру фано водийси)га қадам қўйган солиқ фаро-

¹ Уша жойда.

мушлик, гунглик, карлик ва беҳушлик сингари сифатларга эришишини қайд этади. Соликдаги бу сифатларни шундай тушуниш мумкин: фаромушлик – унутмоқлик, яъни дунё сению сен дунёни унутишинг. Бундай ҳолатда хотирада Аллоҳдан бўлак ҳеч нарса қолмайди. Гунг бўлмоқлик – ҳар қандай иддао, сўздан тийилмоқлик. Зеро, бунда ҳар қандай сўз ортиқча, чунки фақру фано водийсида кўрганларни сўз билан ифодалашнинг иложи йўқ. Карлик – диққат шу даражада Ҳаққа йўналтирилганки, шуур ундан бошқа ҳеч нарсани илғамайди, қулоқлар ҳеч нарсани эшитмайди. Беҳушлик – юқорида санаб ўтилган ҳолатларнинг ҳосиласи ўлароқ юз беради ва ўзида висолни ифодалайди. Яъни висол ҳушдан ташқарида, беҳушликда рўй беради. Чунки васлга ҳуш халақит беради, зотан, Ҳақ ошиғи учун ҳуш ҳам пардадир. Юқоридаги уч сифат фақр билан боғлиқ хусусиятлар бўлса, беҳушлик бевосита фано билан боғлиқ ҳол ва у ўзлигидан батамом қутулган фонийи мутлақ ошиқ мазмунини ифодалайди. Айтиш мумкинки, Фаридуддин Атторнинг “Мантиқ ут-тайр” асарида акс этган фақр тўғрисидаги бу қарашлар чуқур ва концептуал эканлиги билан аҳамиятлидир. Шунга кўра Навоий учун бу асар дастуруламал бўлган, дейиш мумкин.

Ўз ижодида фақрни жиддий масала сифатида кўриб, унинг образини яратган сўфий шоирлардан бири Мавлоно Жалололдин Румий (1207-1273)дир. Унинг “Девони кабир” ва “Маснавийи маънавий” асарида фақр маслаги ва фақир образига алоҳида ўрин ажратилган. “Девони кабир”да бир воқеабанд ғазал мавжуд бўлиб, у лирик қаҳрамоннинг тушда фақр нурини кўриши тасвири билан бошланади:

*Фақрро дар хоб дидам дўш ман,
Гаштам аз хубии ў мадҳуш ман¹.*

(Мазмуни: Мен фақр (нури)ни тушимда кўриб, унинг гўзаллигидан ҳушимдан кетдим).

Байтдаги фақрни тушда кўриш ва туш асносида уни англаш – шоирнинг ифода улуби. Бу билан у фақр мақомининг нақадар юксаклигига ишора қилмоқда. Зотан, тасаввуф таълимоти ва Шарқ мумтоз адабиётида тушга катта эътибор берилган. Бадиий адабиётдаги қаҳрамонлар билан содир бўладиган ғайриоддий воқеалар, тасаввуфдаги олдин ўтган пирлар билан мулоқот, баъзи сўфийларнинг тариқатга кириши ҳам туш билан боғлиқ ҳолда талқин этилган. Бунинг илдизлари Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в)га юборилган ваҳийнинг бир қисми туш орқали (ёки туш билан ҳуш оралиғидаги бир ҳолатда) содир бўлганлиги билан боғланади.

Ғазалнинг кейинги байтларида ушбу мадҳушликнинг сабаби аниқлаштириб борилади. Лирик қаҳрамондаги ушбу ҳолат фақрнинг жамоли, унинг лаъл, яъни қимматбаҳо тош кони эканлиги билан боғлиқдир:

*Аз жамолу аз камоли лутфи фақр,
То саҳаргоҳ будаам мадҳуш ман.
Фақрро дидам мисоли кони лаъл,
То зи рангаш гаштам атласпўш ман.*

(Мазмуни: Фақр жамоли ва лутфининг камолидан мен тонггача мадҳуш бўлдим. Фақрни лаъл конидек кўрдим, унинг ранглари жилвасидан турфа ранг атласга буркандим).

¹ Чалололдини Румий. Девони кабир. Ҷилди аввал. –Душанбе: Адиб, 1992. –С. 428.

Бу ерда фақр лаъл кониға тамсил (ўхшатиш) этилган, яъни тўсатдан лаъл кониға дуч келган киши у ердаги ранго-ранг товланишларни кўриб ҳуши бошидан оғиб қолгудек ҳолатга тушгани каби, фақрни тушида кўрган лирик қаҳрамон ҳам айна шу ҳолга тушади. Ғазал давомида фақр лирик қаҳрамонни ишқ, ошиқлик, май, майхона ва майхўрлик сиридан воқиф қилади, яъни унга ошиқларнинг ҳой-ҳуйларию майпарастлар ичо-ичларининг сабаби равшан бўлади:

*Бас шундам ҳою ҳуи ошиқон,
Бас шундам бонги нўшонўш ман.*

Навоийнинг ҳам ишқни фақр билан боғлаб, “Фақр аро андоқ дақойиқдурки ишқ англари ани...” – дея талқин этиши унинг ушбу масалада Румийга яқин туришининг далилидир. Уларнинг ҳар иккиси ҳам ишқ, май ва улар билан боғлиқ рамзий тушунчаларнинг ҳақиқий моҳиятини фақр билан боғлиқликда идрок этганлар.

Мазкур ғазалнинг давомида фақр нурида нақшлар жилосини кўрган ошиқ ўз жонини ҳам нурга чўмган ҳолда тасаввур этганлиги тасвирланади:

*Бас бидидам нақшҳо дар нури фақр
Бас бидидам чоничон дар рўш ман.*

Демак, бу ерда шоир тушдаги бу ғаройибликни қандай қилиб киши вужудига ўтиши мумкинлиги ҳақида гапирмоқда.

Мавлононинг яна бир ғазали фақр машаққати ва фақр ганжиге етиш ҳаммага ҳам насиб қилавермаслиги ҳақидадир:

*Ба роҳи фақр бисёре давиданд,
Ба манзилгоҳ вале камтар расиданд¹.*

(Мазмуни: Фақр йўлига кўплар қадам кўйдилар, бироқ ҳақиқий Манзилга оз кишиларгина етиб бордилар).

Айтиш мумкинки, бу байтдаги мазмун-моҳият Навоий ва Фаридиддун Атторларнинг “Лисон у-ттайр” ва “Мантикут тайр” асарларининг асосий концепсиясидир. Чунки бу дostonларнинг асосий сюжети Худхуд бошчилигидаги қушларнинг Симурғ маконини излаб аввалбошда кўпчилик бўлиб йўлга чиқишлари, аммо охири фақру фано манзилига етиб келиш улар орасидан озчилигига насиб этиши асосига қурилган. Маълум бўладики, тасаввуфдаги ушбу принципаал масалада бу учала шоир қарашида фарқланиш йўқ.

“Маснавийи маънавий” да ҳам “Ал-фақру фаҳрий” ҳадиси, ундаги ишора ва мажоз ҳамда Муҳаммад (с.а.в)га хос бўлган бесоялик – кўнгил шаффофлиги сифати талқинига кенг ўрин берилган. Жумладан, унинг “Биринчи дафтар”ида ўқиймиз:

*“Фақру фаҳрий” низ газоф асту маҷоз,
Сад ҳазорон аз у пинҳон асту ноз.*

¹ Чалолитдини Румий. Девони кабир. Ҷилди аввал. – Душанбе: Адиб, 1992. – С. 149.

*Чун фанош аз фақр пироя шавад,
Ў Муҳаммадвор бесоя шавад¹.*

(Мазмуни: “Фақру фахрий” ишора ва мажоздир, юз минглаб кишилар ундан азизлик топдилар. Ҳақ ошиғининг фаноси фақр билан зийнатлангач, у Муҳаммад сингари соясиз бўлади).

Юқоридаги парчада “Ал фақру фахрий”ни мажоз ва рамз ўлароқ талқин этиш орқали пайғамбар ҳадисининг тасаввуфий мазмунига йўл очилган. Румий талқинича, мажоз, яъни рамзий ишора орқали фақрнинг фахрлигига далолат қилинган бўлиб, юз минглаб инсонлар Аллоҳ ҳузурида у туфайли пинҳона азизлик мартабасига эришадилар. Агар солиқ ҳақиқий фақирлик мақомларини эгаллаб, фақр воситасида ўзлигидан кечишга муваффақ бўлса, у Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в) сингари бесоялик мартабасига эришади. Бу ерда “бесоялик” – кўнгил шаффофлиги тушунчаси Муҳаммад (с.а.в) нурига тааллуқли бўлиб, фақр нури унинг таркибидан жой олганлигига, яъни у билан биргаликда яратилганлигига ишоратдир. Демак, Румийга кўра, солиқ учун фақрга интилиш бир вақтнинг ўзида Муҳаммад нурига интилишдир.

“Маснавийи маънавий”да фақирликнинг ҳақиқий ва сохта кўринишлари фарқи ҳақида ҳам образли мулоҳаза юритилган. Унда ҳақиқий фақирликдан нур, кўзбўямачиликдан эса зулмат дунёга келиши ҳақида шундай дейилади:

*Он дарвешӣ, ки ў ташнаи худост,
Ҳаст доим аз худояш кори рост.
Лек дарвешӣ, ки ташнаи ғайр шуд,
Ў ҳақирӯ аблаҳу беҳайр шуд².*

(Мазмуни: Ҳақ дийдори ташнаси бўлган дарвешнинг қиладиган иши доим тўғрилиқдан иборатдир. Аммо ғайриҳақ илинжида юрган сохта дарвеш эса ҳақир, аблаҳ ва хайрсиздир).

Маълум бўладики, агар ҳақиқий фақирлар фақрни Ҳаққа етказувчи восита сифатида тушунган бўлишса, сохта “фақирлар” чин фақирларнинг халқ наздидаги обрў-эътиборидан фойдаланиб, ўз ғаразли мақсадларига эришишни кўзлайдилар. Шоир бу ерда биринчи тоифа фақрларни қадрлаб, иккинчисини қаттиқ қоралайди.

Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат»да Жалолиддин Румийнинг самоъ пайтида бир дарвеш томонидан фақр нима, деган саволига жавобан айтган ва бизнинг мавзуимизга ниҳоятда дахлдор бир рубойисини келтириб ўтади (таржимаси):

Фақр – жавҳардир, фақрдан бошқаси араздир,
Фақр – шифодир, фақрдан бошқаси беморлиқдир.
Оламнинг барчаси найранг ва ғурурдир,
Фақр эса, оламдаги сир ва мақсаддир³.

Хулоса қиладиган бўлсак, Жалолиддин Румий а) фақр маслагини Ҳақ даргоҳига олиб борувчи энг яқин маслак, фақрлик мақомини эса Ҳаққа яқин олий даража деб билган;

¹ Чалолиддини Румӣ. Маснавӣ-и маънавӣ. Дафтари аввал. Бо ихтимоми Р.А.Николсон. –Техрон: Али Акбари илмӣ, 1334. – С. 145.

² Ўша жойда, 170-бет.

³ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 20 жилдли. 17-жилд. –Тошкент: Фан, 2001. –Б. 328.

б) фақрнинг илдинини ҳазрати Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в)нинг “Ал-фақру фахрий” ҳадиси билан боғлаган; в) ҳақиқий дарвешларни мадҳ этиш баробарида сохта “фақирлар”-ни танқид остига олган; г) “Девон”идаги лирик шеърларида фақир образини яратишга ҳаракат қилган бўлса, “Маснавий”да фақр мақомининг ғоявий-ирфоний томонларига кўпроқ эътибор қаратган.

Алишер Навоийнинг “Фавойид ул-кибар”даги машхур қитъасида ғазалчиликда уч кишининг услуби, анъаналари намуна (эталон) сифатида тан олинганини ва ўзининг ҳам назмда уларга эргашганини айтилади. Улар “муъжаз баёнлик соҳири Ҳинд” – Хусрав Дехлавий, “Исо нафаслик ринди Шероз” – Ҳофиз Шерозий, “қудси асарлик орифи Жом” – Абдурахмон Жомий эди. Қитъада Навоий камтарлик билан, ўзини фақат уларнинг издош-эргашувчиси сифатида тилга олган бўлса-да, аслида Навоий ўз ғазалиётида Хусрав, Ҳофиз ва Жомий анъаналарини оддий ўзлаштиришни эмас, балки синтезлашни амалга оширган. Яъни Навоий улар эришган ютуқларни синтез орқали ўзлаштириб юқори поғонага олиб чиққан. Ўз навбатида эса Ҳофиз ва Жомий ижодида синтетиклик тамойили кучли бўлган шоирлар ҳисобланади. Аммо адабиётшуносликда Ҳофиз ўзигача бўлган форс адабиётини синтез қилиб, уни янги босқичга олиб чиққан бўлса, Жомий ўзигача бўлган адабий анъаналарни синтезлаб, форс адабиётининг классик даврига яқун ясаган хотималовчи ижодкор сифатида эътироф этилади. Бу ҳақда рус шарқшуноси И.С.Брагинский шундай ёзган эди: “Ҳофиз (эронлик муаллиф Али Даштийнинг ҳақли эътирофича) Хайёмнинг ҳурфикрлиги, Низомийнинг фалсафий чуқурлиги, Жалолиддин Румийнинг самимияти, Саъдийнинг ўйноқчилигини (Хусравнинг ишқ ёлқини ва мураккаб рамзийликка асосланган услубини ҳам – Н.Р.) синтезлаштириб шеъриятни яна бир юқори поғонага кўтарди... Жомий ҳам ўзигача бўлган адабиётни синтезлаштиради, бироқ у, Ҳофиздан фарқли ўлароқ, форс адабиётини яна бир поғонага силжитмади, балки уни яқунлади, унга нуқта қўйди”¹. Навоий ўз ижоди билан ўзбек адабиёти тарихида ўзигача бўлган нафақат туркий, балки форсий адабиётнинг ҳам анъаналарини синтез қилган ижодкордир. Зикр этилган қитъада шоир аслида ушбу мазмунни ифодалаган. Бу ҳол фақр талқини ва фақир образини яратишда ҳам кўзга ташланади.

Абдурахмон Жомийнинг ижодига назар ташлайдиган бўлсак, дунё ҳою ҳавасидан кечишга бўлган даъват унинг асарларида жуда кўп учрайди, буюк мутафаккир қарашича, асл инсонийлик дунё ҳою ҳавасидан кечиб, фақр гавҳарига етишмоқликдир²:

*Жомий сенга етар фақр гавҳари,
Мол-мулк ҳирси, дунё ҳавасидан кеч.
Бу эшакмизож ҳирс, шаҳват қуллари
Уйқую таомдан бош кўтармас ҳеч.
Масиҳ сари чекин бир гўша сари,
Бу эшакларни қил бир-бирига дуч³.*

(Эргаш Очилов таржимаси)

¹ Брагинский И.С. Заметки к изучению творчества Джами / Абдурахман Джами. Сб. ст. Эпоха, жизнь и творчество. – Душанбе: Ирфон, 1965. – С. 65-66.

² Қаранг: Рамазонов Н.Н. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий лирикасида фақр талқинининг қиёсий таҳлили // Материалы международной научно-практической конференции “Социально-экономическое и культурное сотрудничество Таджикистана и Узбекистана: история и современность”. Республика Таджикистан, г. Худжанд, 21–22 июня 2019 г. –Худжанд: Нури маърифат, 2019. –С.522–527.

³ Абдурахмон Жомий. Гулшанингда сўлмасин гул (Сайланма). –Тошкент: Фан, 2008. –Б. 281.

Абдурахмон Жомий яна фақр ҳақида сўзларкан, унинг асосий хусусияти ўлароқ кўнгилдан иккиликни чиқариб, Ҳақ ошиғини бирликка (жамъ) эриштириши эканлигини таъкидлайди, бошқача айтганда, фақр – касратдан қутулиб, ваҳдатга эришишнинг энг мақбул йўлидир. У қитъаларидан бирида ёзади:

*Фақр ўрмони – шерлар макони,
Бу ўрмон шери бўл бўлсанг.
Вужуд тарки – мардлик нишони,
Тариқат эри бўл бўлсанг.
Иккиликда йўқ жамъ имкони,
Бирликнинг ёри бўл бўлсанг¹*

(Эргаш Очилов таржимаси)

Ҳам Абдурахмон Жомий, ҳам Алишер Навоий талқинидаги фақр – эҳтиёжсизлик, маънавий-руҳий эркинлик, хурлик фалсафаси. Жомийнинг қарашича, нафс инсонни тубанлаштиради, фақр эса маънавий парвозга сабаб бўлади:

*Хожа нафси бадлиги сабаб
Турли-туман таомлар тилар.
Кекирганда бўғзидан, ажаб,
Чиқаради ёқимсиз еллар.
Фақир нонни айронга булаб,
Камтаргина ифторлик қилар.
Парвоз этар қуёшга қараб,
Чунки ундан нур ҳиди келар².*

(Эргаш Очилов таржимаси)

Навоий ҳам фақрга маънавий юксалишнинг асоси сифатида қараганлиги, уни азизликнинг манбаи деб билганлигини биз куйироқда батафсил кўриб ўтамиз.

Хусрав Деҳлавий (1253-1325)нинг ғазал ва фалсафий қасидаларида фақрга алоҳида аҳамият берилади. Шоир тасвиридаги лирик қаҳрамон – ошиқ-фақирнинг ҳиммати шунчалик баландки, у ёр кўйидаги гадоликни – шараф, ишқ ғамини – ганж, ўзини эса ушбу хазина соҳиби – тавонгар деб билади:

*Мабин гадоӣ ман бар дарат, ки аз ҳиммат,
Тавонгарам, ки ғамат ганҷи шойғони ман аст³.*

(Мазмуни: Эшигингда гадолигимни ҳақирликка йўймагинки, ҳимматимдан ғаминг ганжи – бойлигим, ўзим эса бадавлатдирман).

Бошқа бир ғазалда эса ошиқнинг таҳаммул, тааммул, таваккул ҳоллари ҳақида сўз боради ва ошиқ-фақир таваккул эгаси сифатида таърифланади. Жумладан, Хусрав шундай дейди:

¹ Ўша жойда, 273-бет.

² Ўша жойда, 285-бет.

³ Хусрави Деҳлавий. Мунтахабот. – Душанбе, 1960. – С. 107.

*Дам ба дам сўхт асире, ки шикебо набувад,
Дар ба дар гашт фақире, ки таваккул накунад¹.*

(Мазмуни: Дам-бадам куйди асиринг сабр унинг шиоридир; дарбадар кезди фақиринг таваккул унинг қароридир).

Фалсафий мазмундаги “Наёбӣ” (“Топмасанг”) қасидасида ижтимоий, ахлоқий, тасаввуфий масалалар қаламга олинган. Жумладан, ишқ ва ошиқлик ҳақида сўз борганида муаллиф фақрни ишқнинг аввалги шарти сифатида тилга олади ва қалбинг фақр ганжигга айланмасдан туриб, ишқдан бемор қалбингга даво топа олмайсан, дейди:

*Ганҷинаи фақр аз дили обод набинӣ,
Ҷондоруи ишқ аз дили бемор наёбӣ².*

(Мазмуни: Обод дилингни фақр ганжигга айлантирмасдан туриб, бемор дилиннга ишқдан даво топа олмайсан).

Демак, Хусрав фақрни асосан, ишқ нуқтаи назаридан талқин этган, фақирликни ҳақиқий ошиқликнинг биринчи шарти ўлароқ билган, фақр туфайли ошиқда таваккул, таҳаммул, сабр сингари сифатларнинг зуҳур этиши масаласига урғу берган. Бинобарин, Хусрав идеалидаги ҳақиқий ошиқни фақрсиз тасаввур қилиш мумкин эмас.

Навоий “ринди Шероз” дея таърифлаган Ҳофиз Шерозий (1325–1388)нинг лирик меросида фақр талқини ва фақир образи алоҳида ўрин тутди. Аммо бу унинг тасаввуфдаги бирор тариқат билан бевосита яқиндан ва давомли алоқада бўлганлиги сабабли эмас, балки ҳол уйғунлиги туфайлидан содир бўлган. Чунки Алишер Навоий “Насойим”да Хожа Ҳофизни тилга олар экан, “маълум эмаски, алар иродат илики бир пирга бермиш бўлғайлар ва тасаввуф тариқида бу тоифадин бирига нисбат дуруст қилмиш бўлғайлар. Аммо сўзлари андоқ бу тоифа машраби била мувофиқ воқеъ бўлубдурки, ҳеч кишига андоқ иттифоқ тушмайду³”, – дея ёзади. Шунингдек, нақшбандия тариқатининг бир йирик намояндаси “... ҳеч девон Ҳофиз девонидин яшироқ эмас, агар киши сўфий бўлса”⁴, – деган.

Адабиётшунос олима Н.И.Пригарина ушбу масалада ёзади: “Гарчанд Ҳофиз шеърятини “лисон ул-ғайб” номи билан машҳур бўлса-да, унинг тасаввуф билан бевосита алоқаси масаласи ҳанузгача очиқ қолиб келмоқда”⁵. Ж.Лазар Ҳофиз даврига келиб “мистик услуб такомиллашиб, адабий анъана (ҳатто мода)га айланган”ини қайд этади⁶. А.Н.Болдирев эса: “Буюк Ҳофизда тасаввуф фақат манера ва бадиий услуб характеридадир”⁷, – дейди. Демак, бизнингча, мутафаккир шоир ва тасаввуф ўртасидаги ўзаро яқинлик омилини биринчи навбатда маданий муҳит ва адабий анъанадан излаш тўғри бўлади. Буни ўз вақтида тўғри пайқаган Н.И.Пригарина Ҳофиз шеърятининг тасаввуф билан алоқаси илдизлари ҳақида баҳс этаётиб ёзади: «Ҳофиз даври эрон маданиятининг ҳал қилувчи омили тасаввуф (ҳам

¹ Ўша жойда, 167-бет.

² Ўша жойда, 469-бет.

³ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 20 томлик. 17-том. –Тошкент: Фан, 2001. –Б.479.

⁴ Ўша жойда, 480-бет.

⁵ Пригарина Н.И. Образное содержание бейта в поэзии на персидском языке / Восточная поэтика. Специфика художественного образа. –М.: Наука, 1983. –С.101.

⁶ Ўша жойда.

⁷ Иқтибос Н.И. Пригарина мақоласидан олинди, 107-бет.

унинг фалсафаси, ҳам амалиёти) эканлигини ҳисобга олган ҳолда Ҳофиз шеърояти қонуниятларини излаш бизни тасаввуф таълимотларига олиб келади»¹. Буни шоир ижодидаги фақр тасвирида ҳам кўриш мумкин.

Ҳофиз фақрни шу қадар юқори қўядики, унинг учун фақр салтанатига етмоқлик энг олий матлаб:

*Агарат салтанати фақр бибахшанд, эй дил,
Камтарин мулки ту аз моҳ бувад то моҳӣ².*

(Мазмуни: Эй дил, агар сенга фақр салтанатини ҳады этсалар, сенинг камдан-кам давлатинг буюкликда унга тенглаша олади).

Нега шоир фақрга бунчалик катта аҳамият беради? Чунки у ўзидаги мавжуд улуғворлик ва салобатни фақр кароматидан деб билади:

*Давлати фақр, худоё, ба ман арзонӣ дор,
К-ин каромат сабаби ҳашмату тамкини ман аст³.*

(Мазмуни: Ё раб, фақр давлатини доим менинг ҳамроҳим қилгин, чунки у менинг улуғворлик ва салобатим боисидир).

Ҳофиз фақрни аксарият муҳаббат билан чамбарчас боғлиқликда талқин қилади. Шоир наздида фақр ўз кўксининг муҳаббат ганжига айланиш омилдир:

*Фақри зоҳир мабин, ки Ҳофизро
Сина ганчинаи муҳаббати ўст⁴.*

(Мазмуни: Ҳофиз фақрлигини фақат зоҳирий демагинким, унинг кўкси у (фақр) туфайли муҳаббат хазинасига айланмишдир).

Ҳофизда ҳам Румий, Навоийлар сингари “Ал-фақру фаҳрий” ҳадисига ишора қилинган байтга дуч келамиз. Ишқ кўчасида фақрни фаҳр деб билган ошиқлар салтанат тожини ҳам назарларига илмайдилар:

*Давлати ишқ бин, ки чун аз сари фаҳру ифтихор,
Гўшаи тоқи салтанат мешиканад гадои ту⁵.*

(Мазмуни: Ишқ давлатини кўрким, гадолигини фаҳр билган ошиқларинг салтанат тожини синдирадидлар).

Маълумки, Хожа Ҳофиз ижодида риндлик фалсафаси ва ринд образи муҳим ўрин тутди. Аслида ринд ишқ шаробидан маст бўлиб, беҳудлик мақомига етган ошиқ образидир⁶.

¹ Пригарина Н.И. Индийский стиль и его место в персидской литературе (вопросы поэтики). –М.: Восточная литература РАН, 1999. –С.139.

² Ҳофиз Шерозий. Куллиёт. –Душанбе: Ирфон, 1983. –С. 593.

³ Ўша жойда, 92-бет.

⁴ Ўша жойда, 96-бет.

⁵ Ўша жойда, 497-бет.

⁶ Қаранг: Рейснер М.Л. Предварительные соображения о содержании термина “ринд” в литературе на фарси XI-XIV вв. В кн.: Иран. История и культура в средние века и в новое время. –М., 1980. –С. 76.

Шоир фақр либосини кийиб майхона хизматини қилишни “аҳли давлат” (висол давлатига етганлар) иши деб атайди:

*Рўзгоре шуд, ки дар майхона хидмат мекунам,
Дар либоси фақр кори аҳли давлат мекунам¹.*

Байтдаги “фақр либоси” фақрга мансубликни англатади. Демак, ҳақиқий ринд бўлишдан олдин кишининг фақр бўлиши талаб қилинади. Чунки кўнгилни дунёга машғулликдан тўла холи қилибгина риндлик мақомида ишқ шаробидан буткул мастлик, ақлдан беғоналик (“масти лояъқил”лик) ҳолига етиш мумкин. Айтиш мумкинки, Ҳофизнинг лирик қаҳрамони айнан шундай юксак ҳолга эришган ошиқ образидир.

Навоийда ҳам фақр ва май, фақир ва ринд масаласи қаламга олинган. У май ва майхўрликни инкор қиладиган обид – порсога қарата, агар ичадиган майинг фақр билан мувофиқ бўлса, шурб (май ичиш)дан ҳақталаблигинга ҳеч бир нуқсон етмайди, дейди:

*Шурбдин нуқсон эмас, эй порсо
Фақр ила бўлса мувофиқ машрабинг.*

(ҒС, 276-бет)

Демак, бу ерда илоҳий майдан баҳраманд бўлишдан олдин толиб ўз майхўрлигини фақр билан мувофиқлаштириши шарт эканлиги уқтирилган. Бу ўринда Ҳофизнинг юқорида кўрганимиз, фақр либосини кийгандан сўнггина майхона хизматини қилиш ҳақидаги иқрори билан ўхшашлик мавжудлигини кузатишимиз мумкин.

Ҳофиз фақрни комиллик йўли сифатида билган. Унингча, фақру қаноат тупроғи ғуборининг таъсири “кимёгарлик” амалиёти маҳсулидан-да яхшироқдир:

*Ҳофиз, ғубори фақру қаноат зи рух машўй,
К-ин хок беҳтар аз амали кимиёгарӣ².*

(Мазмуни: Ҳофиз, фақру қаноат ғуборини юзингдан ювмагинки, ушбу тупроқ кимёгарлик амалидан ҳам авлороқдир).

Бу байтда “Кимёгарлик амали” ибораси орқали алхимик (кимёгар)ларнинг мисни олтинга айлантириш мумкин, деган қарашига ишора қилинган. Маълумки, мис қиймати ва хоссалари жиҳатидан олтиндан паст турувчи маъдан. Алхимиклар махсус модда – эликсир (иксири аъзам) таъсирида мисни олтинга айлантириш мумкин, деб ҳисоблаганлар ва ушбу моддани яратиш йўлида изланганлар. Тасаввуф адабиётида эса ишқ айни мана шу афсонавий иксири аъзамга қиёс қилинган ва керак бўлса ундан афзал кўрилган. Чунки кимёгарларнинг иксири аъзам моддасини яратиш йўлидаги ўринишлари хомхаёл, бундай моддани улар амалда яратишга эриша олмаганлар. Фақрдан ҳосил бўладиган натижа эса аниқ. Чунки реал ҳаётда бу йўлни, яъни фақр йўлини тутиб комиллик даражасига эришганлар бўлган. Шунинг учун ҳам Ҳофиз байтда ишқнинг барча босқичларини босиб ўтиб, ишқ ўтида тобланган, яъни ҳақиқий руҳий-маънавий камолотга эришган инсонни олтинга қиёсла-

¹ Ҳофиз Шерозӣ. Куллиёт. – Душанбе: Ирфон, 1983. – С. 429.

² Уша жойда, 548-бет.

ган. Демак, Ҳофиз наздида фақру қаноат йўлида тупроқ бўлиш натижасида эришиладиган даража миснинг иксири аъзам таъсирида олтинга айланишидан-да афзалроқдир. Ҳофиз ушбу байтда фақр талаблари асосида васлга интилишни кимёгарликка, фақир – ошиқ қалбидаги ишқни эса иксири аъзамга ташбеҳ этиш орқали гўзал образ ярата олган.

Хуллас, Ҳофиз ғазалиётининг маъно ва ғоялар оламида фақр муҳим ўрин тутиб, у асосан, лирик қаҳрамоннинг ҳоли ва ишқда эришган даражасини ифодалаб келади. Май ва ринд мажозий образлари фақр билан биргаликда талқин этилиши ушбу образларнинг янги маъно ва бадиий-эстетик вазифа касб этишига хизмат қилган. Ҳофиз шеъриятида дарвеш – васл талабида фақр йўлига кирган Ҳақ ошиғи образи. Шунингдек, Навоий ҳам фақир лирик образини яратишда Ҳофиз анъаналарига эргашганлигини кўришимиз мумкин.

Навоий ўз вақтида туркий адабиёт, хусусан, туркий тасаввуфий адабиёт намуналаридан хабардор бўлган ва ижоди мобайнида уларнинг энг сараларидаги анъаналарни ижодий ўзлаштирган, дейишимиз учун тўла асос бор.

Тарихдан маълумки, XII аср – Мовароуннаҳр ва Туркистонда мустақил тасаввуф тариқатларининг шаклланиш даври ҳисобланади. Зеро, ушбу минтақадаги йирик мустақил тариқатлар – кубравия, яссавия ва хожагония-нақшбандиянинг шаклланиши айнан шу даврга тўғри келади. Табиийки, ушбу жараён ўзбек тасаввуф адабиётининг шаклланишига ва дунёвий адабиётнинг тасаввуфий руҳ, рамз ва мавзулар билан бойишига олиб келган. Агар эътибор берилса, илк намуналари асосан, тасаввуф ғояларининг ташвиқи ва тариқат қонун-қоидаларининг тарғибидан иборат бўлган ушбу адабиёт тасаввуфий ғоядан бадиий ғояга, ташвиқотдан бадиий инъикосга тараққий қилганлиги кузатилади. Шунингдек, ундаги образ, рамз, белги-ишоралар тизими ўзбек адабиётининг янги мазмун-мундарижа билан бойишига ҳамда унда янгидан-янги ғоя ва мавзуларнинг кириб келишига сабаб бўлди. Бинобарин, кейинчалик ҳам услуб, ҳам маҳорат, ҳам ғоявий-эстетик кўлам жиҳатидан баркамол ва Навоий томонидан олий сифатида қайд этилган адабиёт ривожидида тасаввуф ва тасаввуф адабиётининг ўрни каттадир.

Ўзбек тасаввуф адабиётининг тамалини қўйган машҳур шайх, Навоий таъбири билан айтганда, “Туркистон элининг қутб уд-муқтадоси” Хожа Аҳмад Яссавий (ваф. 1166) нинг “Девони ҳикмат”, “Фақрнома”, шунингдек, яссавия мактаби шоирларидан ҳисобланмиш Сулаймон Боқирғонийнинг “Боқирғон китоби” сингари халқ орасида машҳур асарларда, фақр ҳақиқатлари ва фақру фано маслагига катта ўрин ажратилган.

Аҳмад Яссавийнинг “Ҳикматлар”ида асосан, фақрнинг тасаввуфий мазмунига эътибор берилган. Бироқ ҳикматлар поэтикасининг умумконтекстида образга хос жиҳатларни ҳам илғаш мумкин. “Девони ҳикмат”да фақр Ҳақ ошиғи бўлган лирик қаҳрамон кўнглини ҳақдан ўзгаси (ғайриҳақ)дан тозаловчи иксир; манманлик, риёкорлик, бахиллик, ҳасадгўйлик, беҳаёлик, таъмагирлик в. ҳ. салбий хусусиятларни йўқотувчи ва камтарлик, холислик, жавонмардлик, сахийлик, қаноат, сабр, шукр, таваккул, бағрикенглик каби ижобий сифатларни тарбияловчи асос ўлароқ талқин этилган. Яссавий ақидасига кўра ҳам, фақрнинг тамали Муҳаммад (с.а.в) ва унинг “Ал-фақру фаҳрий” ҳадиси билан боғлиқдир.

*Олам фаҳри Мустафо, андоғ айди марҳабо,
Меърож тунинда фаҳр – фақир йўлин олмишлар¹.*

¹ Хожа Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. Нашрга тайёрловчи Р.Абдушукуров. –Тошкент, 1991. –Б.82.

Ёки:

*Сажжодага ким ўлтурса фақир бўлсун,
Муҳаммаддек туфроқ сифат ҳақир бўлсун,
Риёзатда ранги-рўйи заҳир бўлсун,
Ҳақ Мустафо эла қоттиғ боққани йўқ¹.*

Яссавий талқинидаги фақир, авваламбор, ошиқдир. Зеро, солиқни фақр йўлига солиб, дунё фароғати, лаззатларидан кечиб, риёзату машаққатларга рўпара бўлишга мажбур этадиган куч – ишқ ҳисобланади:

*Ишқ – подшоҳ, ошиқ – фақир дам уролмас,
Ҳақдин рухсат бўлмагунча сўзлай олмас,
Ҳақ пандини олған дунё излай олмас,
Ломаконда Ҳақдин сабақ олдим мано².*

Лирик қахрамон Ҳақ ошиғи бўлгани учунгина фақирдир, ўз навбатида фақр ундаги ишқ ўтини алангалатиб, ўзгача мазмун бағишлайди. Яъни Ҳақ ишқини подшоҳ мақомида билган ошиқ-фақирнинг иродаси буткул Ҳақ иродасига боғлиқ: у ишқдан ўзгани сўзлай олмайди, Ҳақдан бошқани излай олмайди. Бу эса унинг руҳини арш, курсию лавҳдан ўтказиб, ломаконгача юксалтиради, айнан ўша ерда толиб ва матлуб ўртасида мулоқот содир бўлади. Агар ушбу мулоқотни васл деб оладиган бўлсак ва бунда фақр муҳим рол ўйнаганлигини эътиборга олсак, **фақр васлнинг муҳим шартидир**, деган хулосани қабул қилишимизга тўғри келади.

Ҳикматларда “фақир” ва “дарвеш” истилоҳлари бир маънода қўлланган. Унга кўра, дарвешликнинг асли фақрдир:

*Асли фақир бўлсалар, вужуд шаҳрин кезсалар,
Зоҳир, ботин тузсалар, саодатлиғ дарвешлар³.*

Мазкур байтдаги “тузсалар”, яъни “туз этсалар” – бир хил қилсалар, ботинларини зоҳирларига, зоҳирларини ботинларига ростласалар мазмунини ифодаламақдаки, бундан фақир-дарвешнинг ичи билан ташқариси бир хилда бўлмоғи лозим, аслида қандай бўлса ўшандай намоён бўлмоғи керак, деган муҳим хулоса келиб чиқади.

Тасаввуф таълимотида фақр – риёга кескин зарба берадиган маънавий таянч сифатида тушунилган. Аҳмад Яссавий ҳам бунга алоҳида аҳамият беради:

*Дарвеш бўлсанг тоат қилгил, қилма риё,
Ҳар гўшада тоат қилгил, тангрим гувоҳ,
Ёлғон дарвеш қайда борса зарқу даъво,
Одил подшоҳ тоатларин исён қилур⁴.*

¹ Ўша жойда, 127-бет.

² Ўша жойда, 42-бет.

³ Ўша жойда, 80-бет.

⁴ Ўша жойда, 98-бет.

Одамлар наздида тоату, аслида эса даъводан иборат сохта тоатнинг “Одил подшоҳ”, яъни Ҳақ даргоҳида исён эканлиги маълум бўлади. Фақр ҳар бир иш, жумладан, тоат-ибодат ва Аллоҳга таслимиятни ҳам одамлар кўзича риёкорона эмас, чин дилдан, самимий амалга оширишни талаб қилади. Шу маънода тасаввуф таълимотида фақр инсон ахлоқида риёкорликка қарама-қарши бўлган самимийлик хислатларини қарор топтирувчи муҳим асослардан биридир.

Фақр нуридан баҳраманд бўлган инсонларни Яссавий Ҳақдан улуш олганлар, деб атайди. Унинг таъбирича, бундай кимсалар “фақр тўни”ни киядилар. Бундай тўнни кийган ошиқлар сифати туфроқлик ва муштоқлик бўлиб, ҳатто, малойиклар тилида улар “офоқ” (маънавий оламнинг сарвари) деб аталадилар:

*Ошиқларни сиррин айттим, ёлғони йўқ,
Ёлғон толиб бу йўлларга киргони йўқ,
Ёлғончилар Ҳақдин улуш олғони йўқ,
Улуш олғон фақр тўнин кияр эрмиш.
Фақр тўнин кийган ошиқ бўлур туфроқ,
Зор йиғлабон дийдориға бўлур муштоқ,
Малойиклар от қўярлар онга офоқ,
Андоғ ошиқ элдин қочиб юрар эрмиш¹.*

Мазкур парчадаги “фақр тўнини кийиш” ибораси кўчма маънода қўлланилган бўлиб, у фақр моҳиятига етган, фақрда муайян босқичларни босиб, маълум мақомни эгаллаган киши мазмунини англатади. Бироқ, дарвеш-фақирларнинг том маънода ҳам махсус тўнлари мавжуд бўлиб, у муайян даражани эгаллаган толибларгагина насиб этган. Шу ўринда бу ҳақда Навоий ҳам “Насойим”да Ҳужвирийнинг “Кашф ул-маҳжуб”ига асосланиб, фақр тўни ва унга юрун (ямоқ) тикиш қонун-қоидалари ҳақида тўхталиб ўтганлиги², ўйлаймизки, тасаввуфда фақр тўни атамаси ҳам муҳим масалалардан бири эканлигига далилдир.

Аҳмад Яссавийга нисбат бериб келинаётган “Фақрнома” асари ҳам фақрнинг Яссавий ижоди ва яссавия тариқатида тутган мавқеини белгилашда муҳим манбадир. Аммо, токи унинг Яссавий даврига яқин ишончли қўлёзма нусхалари топилмас экан, муаллифлик масаласи баҳсли бўлиб қолаверади³. Гарчанд, баъзилар унинг қатъий равишда Яссавийга та-

¹ Ўша жойда, 123-бет.

² Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат / МАТ. 20 томлик. 17-том. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 219.

³ Гап шундаки, “Фақрнома” типиди асарлар ёзиш бир анъана тусини олган бўлиб, бизгача қўллаб шу номдаги асарлар етиб келган. Булар қаторида Ҳожагий Аҳмад бин Жалололдин Косоний – Махдуми Аъзамнинг “Рисола ал-фақри савод ил-важҳи фи-д-дорайни” (ЎзР ФА ШИ, №2352-IX, №3386-VII), Саййид Амир Али Ҳамадонийнинг “Рисолаи фақририя” (ЎзР ФА ШИ, №2312, №480, №754-XXII, №11016) ва бошқа муаллифлар асарларини мисол сифатида келтириш мумкин. Албатта, “Фақрнома”лар сони фақат шулар билан чекланмайди, бироқ улар орасида Шайх Боязид Бистомийга нисбат берилаётган асар (ЎзР ФА ШИ, №11812) ўз қурилиши, қаламга олинган мавзулари жиҳатидан Яссавий “Фақрнома”сига жуда ўхшаб кетади. Жумладан, иккала асарнинг ҳам компилятив (йиғма) характери, муаммолари ва унга муносабат, масаланинг қўйилиши ва ечими, иқтибос ва матн парчалари ўртасидаги ўхшашлик улар ўзаро таъсирда яратилган бўлиши мумкин, дея хулоса чиқариш учун асос беради. Бироқ, муаммо шундаки, IX асрда яшаган Боязид Бистомий (ваф. 874)га нисбат берилаётган ушбу асар нусхаси форс тилида бўлиб, ушбу ҳолатда туркий “Фақрнома” форсийсидан илҳомланиб ёзилганини ёки форсийсининг яралишида туркий асар асос бўлганлиги масаласини ҳал қилиш мушкул ва иккала матннинг ўзаро қиёсий таҳлили галдаги вазибалардандир.

аллуқлилиги фойдасига ҳукм чиқаришга мойил бўлсалар-да¹, биз ушбу масалани очиқ қолдирган ҳолда, мавзу нуқтаи назаридангина унга мурожаат қиламиз.

“Фақрнома”да: “Фақрлик мартабаси мақоми аъло турур, ҳар кимга муяссар бўлмас. Ул муршидким, фақрни билмай шайхлик даъвосин қилса, қиёмат куни қаро юзлик бўлуб, шарманда бўлғай”², – дея фақрга шайхликнинг муҳим шартларидан бири сифатида эътибор қаратилган. Асарда фақрнинг ибтидоси Муҳаммад (с.а.в)нинг “Ал-фақру фахрий” ҳадисига боғлиқ равишда, яъни у кишининг илк бор фақр суратини кўриши меърож тунида содир бўлганлиги билан боғлиқликда талқин этилган. Асарда Ҳақ дийдорига эришиш фақр орқали эканлиги шундай тасвирланади: “Эй Муҳаммад, агар мени тиласанг фақир бўл, тажрид ва тафрид бўлғил ва агар дийдор тиласанг, риёзат тортғил, то манинг жамолимга мушарраф бўлғайсан ва ҳар ким дийдор тиласа, ғайри Ҳақ анга ҳаром турур”³. Унда яна айтилишича, фақр ҳақиқатлари ва фақрнинг қирқ мақоми пайғамбар томонидан Ҳазрати Алига баён қилинган бўлиб, улардан ўнтаси шариатда (имон, намоз, рўза, закот, ҳаж, ҳилм, илм, суннатга амал, амри маъруф, наҳйи мункар); ўнтаси тариқатда (тавба, пирга қўл бериш, лаззат ва шаҳватни тарк этиш, пир хизмати, тажрид, тафрид); яна ўнтаси маърифатда (фано, дарвешлик, таҳаммул, ҳалол талаби, маърифат талаби, дунё тарки, охират ихтиёри, вужуд мақомини билиш, ҳақиқат асрорини билиш); ва яна ўнтаси ҳақиқат (хокроҳлик, яхши-ёмонни таниш, қаноат, базли мавжуд, сайри сулук, сирни сақлаш, шариат, тариқат, маърифат, ҳақиқат мақомларини билиш ва уларга амал қилиш)дадир⁴.

Хуллас, Аҳмад Яссавий ижодида фақр мақомининг устунлиги инкор қилиб бўлмас ҳақиқатдир. Чунки тасаввуфдаги “Худога муҳаббат, охирги нафасгача шу севги ғами билан кун кечириш, тавбаю тазарру, сабру тоқат ва маънавий шижоат, тўғрилиқ ва самимият, нафсни енгиш каби амалларнинг барчаси охир-оқибат фақрлик мақоми билан кесишадиган бош масала ҳамда талаб ҳисобланади. Аҳмад Яссавий ҳикматларининг мавзу мундарижаси худди шу ғоя ва масалалар талқинидан таркиб топгандир”⁵.

Аҳмад Яссавийни ўзининг пири-устози, муршиди, ўзини эса унинг муриди деб билган яссавия мактаби вакили Сулаймон Боқирғоний (ваф. Тахм. 1186) Қул Сулаймон тахаллуси билан ҳикматлар битиб, тасаввуф ва фақр ҳақиқатларини талқин этишда ўз муршидига эргашади. Масалан, у фақрнинг ибтидосини ҳадиси набавия билан боғлаган бир ҳикматида фақир ўрнига унинг синоними бўлган дарвеш истилоҳини қўллаб шундай ёзади:

*Расулга ваҳий келди, бошиндан тожин олди,
Қўбти ходимлиқ қилди, дарвешлар суҳбатинда⁶.*

¹ Қаранг: Туркияда яссавийшунослик. Нашрга тайёрловчи Н.Ҳасан. – Тошкент, 1999. – Б.11, 28, 32, 46. Ушбу китобда баъзи муаллифлар чуқурроқ текшириш мумкин (23-бет), баъзилари эса “Фақрнома”даги фикрлар Яссавий томонидан айтилиб, муридлар тарафидан қоғозга туширилган бўлиши мумкин (53-бет) каби тахминлар ҳам илгари сурилган. А.Гўзал тадқиқотида ҳам баъзи манбаларга мурожаат қилинган бўлса-да, Яссавий даврига оид ёки унга яқинроқ бир қўлёзманинг мавжуд эмаслиги сабабли узил-кесил илмий фикр айтилмаган. Қаранг: Гўзал А. Яссавий “Фақрнома”си. – Тошкент: Наврўз, 2014.

² Хожа Аҳмад Яссавий. Фақрнома / Девони ҳикмат. – Тошкент, 1992. – Б.10.

³ Ўша жойда, 13-бет.

⁴ Ўша жойда, 11-12-бетлар.

⁵ Иброҳим Ҳаққул. Тасаввуф ва шеърият. –Тошкент, 1991. –Б.37.

⁶ Сулаймон Боқирғоний. Боқирғон китоби. Нашрга тайёрловчилар И.Ҳаққул, С.Рафъиддин. –Тошкент, 1991. –Б. 17.

Бундан ташқари, ўз пири сингари фақр масаласига катта аҳамият берган Қул Сулаймон дарвешлар радифли тўртта махсус ҳикмат битган:

*Мунглиғ, ожиз бўлдим ман, нафсни ўздин юлдим ман,
Истадигим бўлдим ман, дарвешларнинг ичинда¹.*

Ёки:

*Йўл бошига келибон, йўлин сургон дарвешлар,
Уқбо хабарин эштиб, йўлга киргон дарвешлар².*

Қул Сулаймон фақр асосини ташкил этадиган, солиқнинг тириклигида дунёни тарк этиб, иззу жоҳни ўзидан қувиб, ўлмасдан бурун ўлиб яна қайта тирилишини илоҳий ишқда деб билади:

*Дунёни тарк қилибон, иззу жоҳни солибон,
Ким тирилгай ўлубон, арода ишқ бўлмаса³.*

Хоразмий ва унинг “Муҳаббатнома”сида тасаввуф таъсири яққол кўзга ташланиб турма-сада, асар хотимасидаги форсий ҳикоят охирида шундай байтларга дуч келамиз:

*Агар дорӣ қаноат дар фақирӣ,
Ба вақти худ ту ҳам шоҳу амирӣ⁴.*

(Мазмуни: Агар фақирликда қаноат эгаси бўлсанг, бир вақтнинг ўзида ҳам шоҳ, ҳам амирлик мартабасига етасан).

Хоразмий ўзигача бўлган форс адабиёти анъаналаридан яхши хабардор бўлган. Асарда Муҳаммад Хўжабек тилидан “Очунда порси (форсий) дафтарларинг (девонинг бор)” дейлиши ҳам бунга далолат қилиб турибди. Аммо, афсуски Хоразмийнинг “Муҳаббатнома”дан ташқари форсий ва туркий мероси ҳанузгача топилган эмас.

XIV аср форс адабиётида эса хуросоний, ироқий, ҳиндий услублар ва мажоз воситасида ҳақиқатни куйлаш тамойили ўзининг энг ривожланган нуқтасига эришган эди. М.Л.Рейснер З.Сафога таяниб: “XIII асрда, хусусан, Саъдий, Румий ва Ироқий таъсирида, шунингдек, хонақо шеърятининг ривожланиши оқибатида форсий ғазалиёт услубида дунёвий муҳаббат ва ирфоний (мистик) ишқнинг бирлашиши юз берган” лигини ёзади⁵. Ушбу фикрни лиро-эпик дostonларга нисбатан ҳам айтиш мумкин. Хоразмийнинг баъзи ишораларидан у мажоз-ҳақиқат тамойилини “Муҳаббатнома”га татбиқ этганлиги маълум бўлади. Масалан, асарнинг сўнги “Илтимосин айтур” деб номланган қисмида шундай байт мавжуд:

*Муни ким ишқ бирла бир ўқуғай,
Ҳақиқат оламини мунда булғай⁶.*

Яъни “кимда-ким Ҳақиқий ишқ нуқтаи назаридан туриб ушбу асарни ўқиса, унда мажоз воситасида ҳақиқат куйланганига амин бўлади”. “Мажоз – Ҳақиқат” услуби асарнинг ду-

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда, 24-бет.

³ Ўша жойда, 16-бет.

⁴ Хоразмий. Муҳаббатнома / Муборак мактублар. –Тошкент, 1987. –Б. 41.

⁵ Рейснер М.Л. Эволюция классической газели на фарси (X–XIV века). –М.: Наука, 1989. –С. 154.

⁶ Хоразмий. Муҳаббатнома / Муборак мактублар. –Тошкент, 1987. –Б. 41.

нёвий руҳига путур етказмайди. Аксинча, ушбу тамойил асарни дунёвий мазмунда тушуниш билан бирга ўзгача йўналишда ҳам талқин қилиш имконини беради, холос.

Ҳофиз Хоразмий Навоийгача бўлган туркигўй шоирлар ичида ўз ижодида фақр талқинига кўп мурожаат қилган қаламкашлардандир. Ушбу масала унинг ғазал, қитъа ва рубоийларида кўзга ташланади. Унинг ижодига эътибор қаратилса, ҳатто, бошдан охиригача фақр масаласига махсус бағишланган ғазал ва қитъалар борлиги ҳам аён бўлади (масалан, I китоб 13, 17-ғазаллар, II китоб 576-ғазал, 5-қитъа ва ҳ.к.).

Ҳофиз Хоразмийнинг лирик қаҳрамони ишқ бенавоси бўлиб, фақр билан фахрлиниш қисматини орзу қилади:

*Бенавои ишқ бўлиб, ўз муродингдин кечиб,
Фақр бирла фахр этиб, мулки Сулаймон издагил.
Фақр тўнин қадринга лойиқ тилар бўлсанг мудом,
Офтобу моҳтак ўзунгни урэн издагил¹.*

Фақр салтанатини топган гадо тахту тож ва султонга эҳтиёжманд эмас, чунки у фақр мулкини дунё мулкидан ортиқ деб билади. Масалан:

*Асру фақир, агарчи гадою ҳақирман,
Йўқдур кўнгулда шоҳ ила султонға эҳтиёж².*

Ёки:

*Салтанати фақрни топдинг эса,
Не кераги бор санга тахту тож³.*

Ёки:

*Топған кишилар лаззати фақру фуқарони
Зоҳирдағи бу шоҳ ила султонни не қилсун⁴.*

Навоийда ушбу қараш яна ҳам давом эттирилиб, фақр аҳли подшога эмас, балки фақр аҳлига подшо муҳтожлиги баён қилинади:

*Фақр аҳлиға подшо муҳтож,
Уйлаким, шоҳға гадо муҳтож.
(ҒС, 99-бет).*

Ҳофиз фақрни ишқ билан мужассамликда талқин қилади. Унингча, фақр хазинасидан ганж топган ошиқнинг қалби ишқ махзанига айланади:

*Ганжи фақр ичраки, чун ганж қарор айлабме,
Ганжи ишқин талаб айланг дили вайронимдин⁵.*

¹ Ҳофиз Хоразмий. Девон. Икки китобда. II китоб. Нашрга тайёрловчилар Ҳ.Сулаймон, Ф.Сулаймонова. –Тошкент, 1981. –Б. 5.

² Ҳофиз Хоразмий. Девон. Икки китобда. I китоб. Нашрга тайёрловчилар Ҳ.Сулаймон, Ф.Сулаймонова. –Тошкент, 1981. –Б. 80.

³ Ўша жойда, 81-бет.

⁴ Ҳофиз Хоразмий. Девон. Икки китобда. II китоб. Нашрга тайёрловчилар Ҳ.Сулаймон, Ф.Сулаймонова. –Тошкент, 1981. –Б. 69.

⁵ Ўша жойда, 81-бет.